

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

**DİNİN TOPLUMSAL YAŞAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:
BİNGÖL'DE ŞEYH AHMED ÇAN AİLESİ ÖRNEĞİ**

Zekiye KORKUTATA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mehmet ANIK

Bingöl – 2024

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

**DİNİN TOPLUMSAL YAŞAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:
BİNGÖL'DE ŞEYH AHMED ÇAN AİLESİ ÖRNEĞİ**

Zekiye KORKUTATA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mehmet ANIK

Bingöl – 2024

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Bildirimi	III
Tez Kabul ve Onay	IV
Önsöz.....	V
Özet.....	VI
Abstract.....	VII
Kısaltmalar.....	VIII
Şekil Listesi	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL YAŞAM VE DİN

1.1. Klasik Sosyal Teoride Dinin Toplum Üzerindeki Etkisine Dair Değerlendirmeler	3
1.2. Çağdaş Sosyal Teoride Dinin Toplum Üzerindeki Etkisine Dair Değerlendirmeler	10
1.3.Osmanlı'dan Yeni Türkiye'ye Toplumsal Yaşamda Dinin Etkisi	14

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1. Araştırmanın Kapsamı, Amacı ve Önemi.....	27
2.2. Araştırma Konusu ile İlgili Literatür Taraması.....	27
2.3. Araştırmanın Problemi.....	29
2.4. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi	29
2.5. Araştırmanın Deseni ve Verilerin Toplanması.....	29

2.6. Araştırmada Elde Edilen Bulguların Sınıflandırılması ve Analizi.....	32
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİNGÖL'DE ÇAN ŞEYHLERİNE AİT DİNSEL FAALİYETLERİN TOPLUMSAL YAŞAMIN FARKLI ALANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

3.1. Anlaşmazlıkların Çözümü ve Toplumsal Barışın Muhafazası Üzerindeki Etkiler.....	37
3.2. Dinsel Kurumun ve Değerlerin Sürekliliğindeki Etkiler.....	49
3.3. Şeyh Kadınların Dinsel Toplumsallaşma Üzerindeki Etkileri	56
3.4. Sosyo-Politik Açıdan Etkiler.....	59
SONUÇ VE ÖNERİLER	69
KAYNAKÇA	72

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi: Bingöl'de Şeyh Ahmed Çan Ailesi Örneği* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

19 / 01 / 2024

İmza

Zekiye Korkutata

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Zekiye Korkutata tarafından hazırlanan *Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi: Bingöl'de Şeyh Ahmed Çan Ailesi Örneği* başlıklı bu çalışma, 19 / 01 / 2024 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliğiyle* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Sosyoloji* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi ENVER SİNAN MALKOÇ İmza:

Danışman: Prof. MEHMET ANIK İmza:

Doç. Dr. BEHÇET KALDIK İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 19/01/2024 tarih ve 2023/42 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi: Bingöl'de Şeyh Ahmed Çan Ailesi Örneği, Bingöl'de geleneksel tasavvuf teşekküllerinin sürdürdükleri dini faaliyetler nedeniyle toplumsal yaşamda sekülerleşmeyi geciktirme işlevlerinin olması; din kurumunun toplumun devamlılığının sağlanması, toplumsal birliğin oluşmasında ve toplumsal sorunların çözümüne katkı sağlaması açısından üzerinde durulmaya değer bulunmuştur.

Bu çalışmada; siyasetle ilgili tecrübelerini aktaran Bingöl eski millet vekili Hüsamettin Korkutata' ya, tez konusunu seçmem ve devam ettirmem konusunda beni motive eden arkadaşım sosyolog ve yazar Aliye Özkul Yılmaz'a, arşiv belgelerine ulaşmamı sağlayıp aynı zamanda bu belgelerin latinize edilmesinde emeği geçen Nasır Korkutata' ya, uzun emekler neticesinde elde ettiği bilgileri benimle paylaşan ve Arapça belgeler ile ilgili olarak danıştığım Sabahattin Elçani'ye, Sabahattin Korkutata' ya, Şahabettin Korkutata' ya, sözlü hafızadaki bilgileri derleyip bu çalışmaya önemli katkı sunan Necmettin Korkutata 'ya, Diyaddin Korkutata 'ya, merhum Mehmet Salih Korkutata 'ya, arşiv belgelerini paylaşan Bingöl Üniversitesi'nden Uzm. Abdullah Demir'e, bana sıcak sohbetlerini açan ve değerli bilgilerini benimle paylaşan adını zikredemediğim sevgili katılımcılara, tez hazırlama sürecinde beni destekleyip yalnız bırakmayan dostlarıma teşekkür ederim.

Bu çalışmanın hazırlanmasında başından sonuna kadar; engin bilgi ve tecrübesiyle bana yol gösteren, sabırla yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam sayın Prof. Dr. Mehmet Anık'a gönülden teşekkür ederim.

Çalışmamı nihayete erdirmemde bana destek olan özel ve güzel aileme şükranlarımı sunarım.

19/01/ 2024

Zekiye Korkutata

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi: Bingöl’de Şeyh Ahmed Çan Ailesi Örneği

Tezin Yazarı: Zekiye Korkutata

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Anık

Anabilim Dalı: Sosyoloji

Bilim Dalı: Sosyoloji

Kabul Tarihi: 19 Ocak 2023

Sayfa Sayısı: 9 (ön kısım) + 76 (tez)

Bu çalışmanın amacı, toplumsal bir olgu olan din kurumunun “Bingöl’deki toplumsal yaşama olan etkisini”, geçmişten günümüze devam eden toplumsal değişim çerçevesinde incelemektir. Çalışmanın kapsamı, Bingöl’de dini faaliyet gösteren, tasavvufa bağlı başlıca ailelerden olan “Şeyh Ahmed Çan Ailesi” odağında dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisini incelemektir. Nitel araştırma olarak tasarlanan bu çalışmada; veri toplama tekniği olarak yarı yapılandırılmış mülakat ve dokümantasyon tekniği kullanılmıştır.

Bingöl’de on dokuzuncu yüzyılda ön plana çıkan tasavvuf geleneklerinden biri olan Nakşibendi Hâlidilik’e bağlı şeyhler sürdürdüğü faaliyetlerle, temelde geleneksel halk kültürünü dini doğrultuda şekillendirerek, toplumsal yaşam üzerinde farklı açılardan dinin etkisinin devam etmesinde etkili rol oynamışlardır. Bu eksende şeyhliğin, toplumsal yaşamı dini doğrultuda dönüştürdüğü, toplumsal birliği sağladığı, siyasi otorite boşluklarını doldurmaya ve toplumsal düzeni sağlamaya çalıştığı sonucuna varılmıştır. Bingöl’de şeyhlerin toplumda farklı kültürel ve inanç aidiyetleri olan toplumun farklı unsurlarını bir arada tuttıkları, aşiret kavgalarını önledikleri ve daha farklı toplumsal sorunların çözümünde arabuluculuk faaliyetlerinde buldukları ortaya çıkmaktadır.

Bingöl’deki şeyhlik sistemi, yaşanan toplumsal değişimler sonrasında eski gücünü belirli noktalarda yitirmiş olsa da toplumdaki varlığını korumaktadır. Bingöl’deki tasavvuf geleneğinin; insanların manevi rehberlik ihtiyacını karşılama ya da ailevi problemlerin çözümü gibi hususlarda yönlendirici olmaya devam ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, sekülerleşme, toplumsal yaşam, toplumsal düzen, dinsel toplumsallaşma

Bingöl Üniversitesi İnceleme Enstitüsü Sosyal Bilimler Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: The Impact of Religion on Social Life: The Case of the Şeyh Ahmed Çan Family in Bingöl
Author: Zekiye Korkutata
Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Anık
Department: Sosyology
Sub-field: Sosyology
Date: 19 January 2024
<p>This study aims to examine the "impact of the religious institution on social life in Bingöl" which is a social phenomenon, within the framework of ongoing social changes from the past to the present. The scope of the study is to investigate the influence of religion on social life, focusing on the "Sheikh Ahmed Çan Family," which is one of the main families associated with Sufism and engaged in religious activities in Bingöl. In this study, designed as qualitative research, semi-structured interviews and documentation data collection techniques have been utilized.</p> <p>In Bingöl, the activities carried out by the sheikhs affiliated with the Nakshbandi Khalidiyya, a Sufi tradition that gained prominence in the nineteenth century, have played an influential role in shaping the impact of religion on societal life from various perspectives. Essentially, these activities have molded traditional folk culture in accordance with religious principles, thereby contributing to the continuation of the influence of religion on social life. In this context, it has been concluded that sheikhs have transformed societal life in line with religious principles, fostered social unity, attempted to fill political authority gaps, and worked to maintain social order. In Bingöl, it has been observed that the sheikhs have managed to bring together various elements of the community with diverse cultural and belief affiliations, prevented tribal conflicts, and engaged in mediation activities to address different societal issues.</p> <p>The sheikhdom system in Bingöl, while having lost some of its former influence in specific areas due to societal changes, still maintains its presence within the community. It is seen that the Sufi tradition in Bingöl continues to be guiding people in some matters such as meeting the need for spiritual guidance or resolving familial problems.</p>
Keywords: Religious sociology, secularization, societal life, social order, religious socialization

KISALTMALAR

s.	Sayfa
vd.	Ve diğerleri
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi

ŞEKİL LİSTESİ

<u>Şekil No</u>	<u>Sayfa</u>
Şekil 3.1.:	33
Şekil 3.2.:	34
Şekil 3.3.:	35
Şekil 3.4.:	39
Şekil 3.5.:	40
Şekil 3.6.:	55
Şekil 3.7.:	65
Şekil 3.8.:	66

GİRİŞ

Din, insanların evrendeki varoluşlarını konumlandırma, anlamlandırma ve hayatlarını dine göre düzenleme çerçevesinde toplumların yaşamları üzerinde önemli fonksiyonlara sahiptir. Toplumsal bir kurum olan din, sosyolojinin kuruluşundan günümüz çağdaş sosyolojisine kadar üzerinde değerlendirmeler yapılan ve tartışılan bir konudur. Aynı zamanda din kurumu ile ilgili tartışmalar, Türk modernleşmesinde sosyolojik anlamda toplum yapısındaki farklılıklardan kaynaklanan nedenlerden dolayı bağlamsal olarak özel bir konuma sahiptir.

Dinin, toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinin öne çıktığı Bingöl’de, geçmişte olduğu gibi günümüzde de toplumsal yaşamın farklı alanlarında dinin kendini gösterdiği bilinmektedir. Bu çalışmada çözülmek istenen problem; Bingöl’de yaşayan insanlar üzerinde etkili olan din kurumunun neden ve nasıl etkili olduğunu anlamaya çalışmaktır. Araştırma din kurumunun, toplumda üstlendiği fonksiyonu şeyhlik sistemi üzerinden incelemek suretiyle, şeyhliğin toplumsal yaşam üzerindeki etkisini ve günümüzdeki durumunu betimleme amacını taşımaktadır.

Bingöl’de din olgusunun toplumsal yaşama olan tesiri; araştırma konusu olan dini bir teşekkül üzerinden incelenirken, bahsedilen özgün Türk modernleşmesi ile paralel olarak değişen toplumsal koşullar da dikkate alınacaktır. Çalışmada Bingöl’de tasavvuf hareketi olan Hâlidiliğin; bir örnekle on dokuzuncu yüzyıldan günümüze doğru toplum yaşamı üzerindeki etkisi, elde edilen veriler eşliğinde ayrıntılı olarak analiz edilecektir. Bu araştırma sonunda geçmişe göre şeyhliğin toplumsal yaşamın hangi alanlarında varlığının devam etmekte olduğu anlaşılmış olacaktır. Şeyh Ahmed Çan Ailesinin Bingöl’de toplumsal yaşam üzerindeki etkisi, nitel veri toplama tekniklerinden dokümantasyon tekniği ve yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile elde edilen bulgular ışığında değerlendirilerek araştırma tamamlanacaktır.

Araştırmanın amaç ve kapsamı doğrultusunda, çalışma üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde klasik ve çağdaş sosyal teoride olgusal olarak dinin toplum üstündeki etkisi üzerine, sonra Osmanlı’dan yeni Türkiye’ye doğru yaşanan modernleşme sürecindeki tartışmaların merkezinde din kurumunun olduğu ile ilgili değerlendirmelere yer verilmektedir. İkinci bölümde ise; tezin amacı ve kapsamı çerçevesinde araştırmanın yöntemi ile ilgili ayrıntılı açıklamalar yer almaktadır. Üçüncü bölümde araştırma sürecinde elde edilen bulgular; Bingöl’de dönemin

toplumsal koşulları da dikkate alınarak, Bingöl toplumsal yapısı ile ilişkili tamamlanmış çalışmalar da değerlendirmeye katılarak sosyolojik analizler yapılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL YAŞAM VE DİN

1.1.Klasik Sosyal Teoride Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisine Dair Değerlendirmeler

İnsanlığın varoluşuyla beraber din, insanın hayatını anlamlandıran, insanın davranışlarına yön veren, ahlaki kuralları düzenleyen ve insanları birarada tutma arayışında, toplum hayatını etkileyen bir unsur olarak varolagelmiştir. Farklı toplumlarda ve farklı inanışları, ibadetleri ve farklı ilkeleri olan din ya da dinler insan hayatında belirleyici bir role sahip olmuştur. Bu bahisle din, toplumsal yaşam üzerinde etkili aynı zamanda kültürel ortaklıkları ve farklılıkları besleyen sosyolojik bir kurumdur.

Sosyolojinin bir bilim dalı olarak kurulduğu Avrupa toplumunun, ortaçağ boyunca uzun bir süre kilise otoritesinin etkisinde kaldığı bilinmektedir. Sorgulayıcı düşünmeye, eleştiriye tavır alan kilise dogmatik öğretiyile bağdaşmayan bilimsel düşünceye de karşıydı. Avrupa’da sonradan yaşanan gelişmelerle kilisenin sahip olduğu güç ve otorite sorgulanmaya başlanmıştır. Kilisenin etkisinin kırılmasıyla, Rönesansla birlikte yükselen hümanizm ve Aydınlanma Çağıyla, rasyonel birey düşüncesi merkeze alındı. Akıl çağının başlamasıyla geleneksel düşünce ve eski düzene ait fikirler sorgulanmıştır. Bu doğrultuda değişen düşünceye paralel olarak bilimsel düşüncede çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra İngiltere’deki Sanayi İnkılabı ve Fransa’daki 1789 Devrimi'nin oluşturduğu iklimle Avrupa toplumlarında, dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi zayıflamıştır. Dinin toplum hayatındaki etkisinin zayıflamasıyla, Avrupa’da toplumsal bütünleşme yerine kuralsızlık ve yaygınlaşmaya başlayan bireycilik; bilim insanlarını toplum sorunları üzerinde düşünmeye yöneltti. Sosyoloji, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi’nin doğmasına neden olan yeni düzenin beraberinde getirdiği toplumu sarsan sorunlara çözüm bulma çabasından doğdu.

Saint-Simon (1760- 1825), Fransa’da vuku bulan büyük ihtilal öncesi eski düzene (ancient regime), Fransız Devrimine, monarşinin son bulup cumhuriyet yönetimine geçilmesine ve monarşik dönemlere geçiş çabalarına tanık olmuştur (Kızılcılık, 2016, s.43). Fransa’daki değişimle birlikte temelleri atılan modern

toplumda yeni kurallar ve yazılı sözleşmelerin güçlendirdiği otoriteyle beraber, maddi çıkarların önemsendiği, toplumun değil de bireyin ön planda olmaya başladığı bir düzen ortaya çıkmıştı. Böyle bir toplumda bireyin toplumla olan bağları tartışılır olmaya başlamıştı. Saint Simon, yeni gelişmelerin yaşandığı on sekizinci yüzyıla olumsuz ve eleştirel bir tutumla yaklaşmaktaydı (Swingewood, 1998, s.53).

Saint-Simon, on sekizinci yüzyılın materyalist düşüncesine karşı dinin var olmaya devam ettiğini gözlemledi. Ona göre insanlığı bencilliğin pençesinden ahlak kurtarabilirdi. Saint-Simon'a göre toplumu ayakta tutacak yeni bir ahlak ve yeni bir din gerekliydi. Takipçileri sosyalizmi gerçekleştirecek yeni bir din kurmaya giriştiler. Böylece seküler anlayış çerçevesinde ibadet edilen yeni bir kilise oluşturuldu. Bahsedilen kilsenin rahipleri, endüstri ve ilim rahipleri olarak adlandırılmaktaydı. Hristiyan kilisesine karşı göklere çıkarılan bilimcilikle sonunda oluşturulan yeni din şüpheyle karşılandı. Kurulan din katolikliğe karşıydı. Çünkü katolik anlayış insanların sorunlarına yüz çevirip, maddi yaşamı önemsemeyip, madde ve ruhsal olan arasına çizgi çekmişti. Fakat Saint-Simon'un takipçileri maddi olana yüksek bir değer biçip, insanları hep birlikte doğa üstünde egemenlik kurmaya davet ediyorlardı (Meriç, 2013, s.103).

Saint-Simon'un ürettiği eserlerin ve düşüncelerin çizgisinde çalışmalarını ilerleterek sosyoloji ile ilgili önemli çalışmalarda bulunmuş bir diğer düşünür de Auguste Comte'dur. Comte, Saint-Simon gibi Fransa'nın yaşadığı zorlu döneme şahit olmuştur. Siyasal ve toplumsal yapısıyla Fransa'da eski düzene ait olan değerler çözülmeye başlamış; Comte, İhtilal ve Sanayi Devrimi'nin oluşmaya başladığı süreçte ilk defa kapsamlı sosyoloji sistemini oluşturmuştur. Comte, toplumsal konuları diğer bilim alanlarından ayırmaya başlamıştı. Örneğin sanayi toplumunun nasıl meydana geldiğini, sonrasında işbölümü ve artmaya başlayan zenginliği, bu gelişmelerle birlikte toplumdaki bireyciliğin artmasının nedenlerini araştırmıştır. Comte, bahsedilen konuları incelerken metafiziği reddedip; pozitif ve deneysel yöntemi kullanıp sosyoloji tarihindeki konumunu güçlendirmiştir (Swingewood, 1998, s.59-60).

Comte, pozitivizmi yüceltirken diğer taraftan da yeni bir dinin kuruculuğunu üstlenmiştir. Comte, insanın dine inanmaktan vazgeçemediğini savunur. Ona göre insanın aşkın olan şeyleri sevmeye ihtiyacı olduğundan birey, dini hayatından çıkaramaz. Sevgi ve birliğe ulaşmak isteyen insanın ihtiyaçlarını karşılayacak olan

dinidir. Comte kurucusu olduğu *İnsanlık Dinine* insanları davet etmeye başlar (Aron, 1994, s. 89). Hatta Comte'un İslam'la ilgili yazılarının toplandığı eserinde; dönemin Osmanlı Devleti sadrazamı Mustafa Reşit Paşa'ya gönderdiği bir mektup bulunmaktadır. Comte mektupla Müslümanları insanlık dinine davet ederek pozitif olan dininin inananlarını arttırmak amacındadır. Comte'un kurduğu dinin evrensellik amacı taşıdığı söylenebilir. Mektubunda, Müslümanların pozitif dine geçmeleri durumunda teolojik evreden, metafizik evreyi atlayarak pozitif döneme geçebileceklerini, Müslümanların büyük peygamberlerinin yolunu takip ederek insanlık dinine dahil olabileceklerini ifade eder. Comte'a göre İslam dini, kendisinin kurmaya çalıştığı ilim ve bilim fikirleri üzerinde temellendiği yeni dine daha yakın bir öğreti içermekteydi (Comte, 2012, s.28). Kendini yeni bir dinin kurucusu olarak konumlandıran Comte (1986, s.XLVIII), kurduğu ve yaymaya çalıştığı dinle ilgili *Pozitivizm İlmihali* kitabını da yazmıştır. Görüldüğü gibi Comte'a göre din, toplumsal yaşam açısından vazgeçilmez unsurlardan biridir.

Klasik sosyolojinin önemli isimlerinden Emile Durkheim, eserlerinde dinin olgusal olarak toplumsal gerçekliğin belirleyicisi olduğunu kabul etmiştir. Durkheim yaşadığı Fransa'nın toplumsal koşullarının da etkisiyle dayanışma, iş bölümü ve bütünleşme kavramları üzerinde odaklanmış, toplumsal gerçekliği izah etme noktasında dini önemli bir toplumsal olgu olarak değerlendirmiştir.

Durkheim, yaşadığı dönemde toplumsal alanda varolan koşulların da etkisiyle, bütünleşme ve toplumsal dayanışmayı, toplumsal dengenin devam edebilmesi için elzem görür. Durkheim dini; toplumu bir arada tutan, ortak değerlerin gelişmesinde etkili bütünleştirmenin motivasyon kaynağı olarak kabul etmektedir. Durkheim, din ve eğitim konularını inceleyerek, özellikle toplumbilim yönteminin kuralları üzerinde odaklanarak işlevselciliğe önemli katkılar sunmuştur (Wallace ve Wolf, 2015, s. 47). Olgusal olarak dinin toplumsal bir kurum olduğunu vurgulayan Durkheim, dinsel hayatın ilk şekillerine kadar inerek dinlerde ortak olan önemli öğeleri bulmaya çalışmıştır (Durkheim, 2010, s. 26). Bu analiz sürecinde Durkheim, bütün büyük toplumsal kurumların dinden doğdukları sonucuna varmıştır (Durkheim, 2010, s. 571).

Durkheim, dinin kurumsal olarak nasıl sosyolojinin araştırma konusu olduğunu açıklamaya çalışmış ve bu çerçevede dinin bilimin konusu olması gerektiğini belirterek, dinle bilimin uzlaşma tartışmalarını anlaşılır hale getirmiştir. Durkheim, fikirselsel bir

kategoride olan dinin bilimsel ilerleme ışığında ele alınması tartışmasına ayrıntılı bir temellendirme ile dinin toplumsal boyutlarını bilimsel açıdan izah etmeye çalışmıştır. Durkheim'a göre din, insanın zihinsel dünyasında, toplumsal dünyanın bir yansıması olarak var olur. Durkheim dini, hayatın sıkıntılarına sabır gösterilmesi ve sorunların üstesinden gelinmesi açısından insanlar için bir motivasyon kaynağı olarak görür. Durkheim'a göre dinin inana güç vermesi için dini unsurların harekete geçirilmesi ve tekrar edilmesi gerekir. Bu durumda grubun dini eylemlerini, düzenli olarak hayata geçirmesiyle, ibadet etme esnasında meydana gelen tapınma ve yapılan hareketler önemlidir. Dinin inanç doğrultusunda yapılması beklenen eylemlerini yerine getiren kişi, ona huzur veren ve yaşamda dinginliği sağlayan başlıca hususun din olduğuna inanır. İnanılan hakikatin deneysel gerekçesi olarak görülen tapınma durumudur. Tapınma olan dini deneyimler, toplumun ürünü olurlar. Yani medeniyeti oluştururlar. Medeniyet de toplumun eseridir. Zihinde olan dini unsurlar böylece gözle görülebilir dünyaya taşıyıp insan davranışlarını biçimlendirir. Durkheim'a göre, toplumun kendi farkındalığını anlayabilmesi için bireylerin ortak hareket etmesi gerekir ve bu durum toplumsal işbirliğine kaynaklık etmektedir. Kolektif düşünceler ve duygular bireylerin dışardan gözlemlenen hareketleriyle meydana gelirler. Eylemlerle yönetilen dinsel hayatın kaynağı da toplumdur (Durkheim, 2016, s.200-201).

Durkheim, toplumu bireyin üstünde bir gerçeklik olarak kabul ederek, yapıtlarında toplumu birarada tutan toplumsal olgular ve bireyselleşmenin yaşandığı mekanik iş bölümünün ortaya çıktığı on dokuzuncu yüzyılda yaşanan anomi ve intihar sorunlarıyla ilgili araştırmalar yapmıştır. Durkheim, psikolojik bir olgu olduğu düşünülen intiharın sebeplerini sosyolojik nedenlere bağlamıştır. Durkheim, *İntihar* adlı eserinde; araştırmasını ayrıntılı sayısal verilerle desteklemiştir. Bahsedilen eserde toplumsal bir kurum olan dinin intihar olgusuyla ilişkisine de yer verilmiştir.

Durkheim, intiharın toplumsal nedenlere dayandığını, intiharın psikolojik nedenlerle açıklanamayacağına dair görüşünü desteklemek için farklı dinlere inanan insanlarla ilgili araştırmalar yapmıştır. Durkheim, deliliğe Yahudiler arasında diğer dinsel gruplara göre daha sık rastlandığı halde intihar eğiliminin daha az görüldüğünü tespit etmiştir. Durkheim bu durumun nedenini, Yahudilerin toplumsal birlikteliklerinin güçlü olmasına ve geçmişte yaşadıkları dışlanmışlık durumlarından ötürü kendi aralarında sağlam bir örgütlenme oluşturmalarına bağlamaktadır

(Durkheim, 2013). Durkheim, bahsedilen eserde Protestanlar ve Katolikler arasında intihara eğilim oranlarının da farklılaştığını vurgulamaktadır. Bireyselleşmenin Katoliklere göre daha fazla olduğu, özgür düşünmenin değerli olduğu Protestanlarda intihar oranı daha yüksektir. Sorgulamanın daha az olduğu ve kuralların olduğu gibi kabul edildiği Katoliklerde, toplumsal bütünleşme güçlü olduğu için intiharlara daha az rastlanır (Durkheim, 2013, s.171-172). Durkheim'ın bahsettiği bencil intiharlarda, birey toplumla ne kadar az bütünleşmişse intihara daha fazla eğilimli olur. Din kurumu bahsedilen bütünleşmenin önemli kaynağıdır.

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan toplumsal sorunlara çözüm bulmaya çalışan, önce Avrupa'da sonra da dünyada önemli ölçüde yankı uyandıran düşünür Karl Marx'tır. Marx, felsefi metinleri olmakla birlikte sosyolog ve iktisatçı olarak kabul edilir. Sınıfsız toplum ideali oluşturan Marx, Hegel'in idealist diyalektiğini ters çevirip, düşüncelerinin temelini oluşturan diyalektik materyalizmi oluşturmuştur. Marx, din dahil bütün manevi ve kültürel unsurları maddi alandaki gelişmelere ve üretim ilişkilerine indirgemıştır (Marx & Engels, 2008, s.125). Marx, eserinde dinin gerçekliklerden oluşan dünyanın yansıması olduğunu da ifade etmiştir. Marx'ın dinle ilgili tartışılan ifadesi de şöyledir:

"(...) Dinsel açıklık, bir yandan gerçek açlığın dışavurumu, bir yandan da gerçek açlığa karşı bir protestodur. Yaratığı bunaltan içli bir ezgi olan din, tinin dışlandığı toplumsal koşulların tini, kalbi olmayan bir dünyanın ruhudur, o halkların afyonudur (...)" (Marx & Engels, 2008, s. 35).

Marx'ın bu ifadesinden; dini, insanların içinde yaşadığı toplumsal koşulların sonucu karşılaştıkları zorluklara katlanabilmeleri için onların ağırlarını hafifleten teselli kaynağı ve dönemin adaletsiz koşullarının devam etmesinin sebebi olarak değerlendirmek mümkündür. Bu durumda dinin toplumsal hayatın şekillenmesinde ve toplumdaki düzenin devam etmesinde belirleyici bağımsız bir değişken olduğu da yadsınamaz.

Marx, yaşadığı dönemin sorunlarını sosyolojik şekilde tasvir etmiştir, sorunların çözümü ile ilgili görüşleri de geleceği tahmin etme düzeyinde kaldığı için bir ütopya olarak görülebilir. Marx, dinin gelecekte sınıfsız toplum gerçekleştiğinde ortadan kalkacağı kehanetinde de bulunmuştur. Ama Marx'tan sonra takipçilerinin materyalist marksizmi bir ideolojiye dönüştürerek kutsal bir din gibi, Kapital'i de kutsal bir kitap

gibi gördüğü çelişkisi tartışılmaya değerdir. Nisbet'e göre (2005); Marx'ın ölümünden sonra Engels, yaşadığı toplumda beklenen yeni düzen olan sosyalizm ile Roma'da doğan Hristiyanlık arasında benzerlikler kurmuştur. Aynı zamanda Engels, Hristiyanlığın toplum üzerindeki etkisinin azalmasından sonra sosyalizmin, dinin özelliklerinden bir bölümünün yerine getirdiği işlevi üstleneceği düşüncesini savunmuştur. Nisbet, Engels'in geleceği tahmin etme aşamasında olan bu düşüncesinde haklı çıktığını belirterek, Avrupa'da bir dönem kitle hareketi dalgasına neden olan sosyalizm taraftarlarının Hristiyanlık ve Yahudilik yerine Marksizm'i koyduklarını savunur.

Marx'ın belli bir toplumda, belli koşullar altında belli bir dinle ilgili olarak dine yüklediği anlamı, başka dinlere genellemenin indirgemeci bir tavır olduğu gerçeği de bulunmaktadır. Haksızlıklara karşı susmamayı öneren, sömürüye karşı gelinmesi noktasında motive eden dinler de mevcuttur. Her toplumu ve kurumlarını kendi bağlamı içinde değerlendirmek, sosyolojik açıdan daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Marx, kapitalist düzen eleştirisinde toplumda din kurumuna belirleyici bir rol yüklese de ekonomiyi altyapı unsuru olarak konumlandırır. Buna karşın Max Weber, kapitalizmin nedenini Protestan ahlakına bağlayarak; kültürün ve değerlerin maddi dünyaya ait olanı belirlediğini *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (2013) adlı eserinde açıklamıştır. Weber bir taraftan tarihe ilgi duymakta diğer yandan da sosyolojiden kopmamaktadır. Burke'e göre Max Weber sosyolojiyle ilgilenip, toplum kuramı üzerinde yoğunlaştıktan sonra da toplumların geçmişiyle ilgilenmekten kendisini geri tutamadı. Weber, yaptığı toplumsal çalışmalarla ilgili kendisine içerik ve malzeme sağlamak için tarihe başvurmadan vazgeçmedi. Weber, tarihçilerden çalışmalarını yürütebileceği kavramlar aldı (Burke, 2013, s. 10). Weber, Din sosyolojisi üzerine olan çalışmasında dinlerin özelliklerini inceledi. Talcott Parsons (Weber, 2012, s. 27b), Weber'in bahsedilen kitabın sunumunda, asıl sorunun kutsal olanın, insanların görülür davranışlarını ve sosyal ilişkilerini özellikle ekonomik alanda etkileyip etkilemediğini ortaya koymaktır.

Max Weber, Marx gibi ekonomi kurumu üzerinde yoğunlaşır. Weber'in, üzerinde araştırma yaptığı kapitalizmin diğer toplumlardan farklı olarak, batı toplumunda başlamasının nedenleri ilgili tespitleri vardır. Aron'a göre; Weber, batı toplumunda kapitalizmin başlamasındaki toplumsal farklılıkları; rasyonel düşünme, bilimsellik,

hukuk ve dine bağlar. Weber, *Din Sosyolojisi* adlı eserinde diğer dinlerle ilgili araştırmalarını toplamıştır. Eserinde Çin, Hindistan, İkel Musevilik ve İslam uygarlıklarında batı tarzı kapitalizmin oluşması için toplumsal ve dinsel şartların uygunluğunu araştırır (Aron, 1994, s. 372).

Turner v.d'ne göre; Weber'e göre üç boyutta incelenebilen toplum anlayışında toplumsal yapıyı etkileyen unsurlardan olan, psikolojik yönelimlerin yanında kültürel değerler ve inaçlar da vardır. Dinsel değerler; on altıncı yüzyılda başlayan yeni dinsel reformların dünyevi yansımaları olarak da görülebilir. Weber sıkı çalışma disiplinine sahip, çok üretip az tüketmeyi bunun sonucunda birikenleri akılcı bir şekilde kullanmayı tavsiye eden püritenler üzerinde yoğunlaşır. Püritenlerin inançlarının, yaşantılarını etkileyen psikolojik yansımalarını açıklamaya çalışır ve neticede püriten dinsel inançlar, dünyevileşerek kapitalist ruha dönüşür (Turner, Beeghley ve Powers, 2013, s. 253-254).

Brayn Turner, dinler ve toplumsal yapı arasında bağlantı kuran Weber'in İslam dini ile ilgili yaptığı araştırmanın içeriğine, metoduna, objektifliğini yansıtmayan yönüne eleştirilerde bulunur. Weber, *Vestehende* incelemelerinde toplumsal aktörlerin bir eylemi gerçekleştirirken, eylemlerinin altında özel niyetler, amaçlar olduğunu düşünür. Turner'a göre; Weber, İslam dini ile ilgili yaptığı araştırmalarında bireylerin niyetlerini anlamayı yerine getirememiştir. Örneğin Hristiyanlık'taki Aziz ve İslam'daki Sufi Şeyhi arasındaki kültürel farklılıkları hesaba katmadan iki kavramı aynı kategori içinde kullanması ve Weber'in dine bağlanma konusunda kendi görüşünü, Müslümanların görüşlerine genellemesi anlamacı bir tavırdan uzaktır. Turner, bu doğrultuda Weber'in sosyolojisinin yargısal olduğu görüşünün netleştiğini savunur (Turner B. S., 1991, s. 297-298).

1.2. Çağdaş Sosyal Teoride Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisine Dair Değerlendirmeler

Dinin toplumsal yaşamı şekillendiren bir olgu olması nedeni ile sosyal teorisyenlerin dini sosyolojik zemine çekme çabaları toplumsal değişimin hızlanmış olduğu çağdaş dönemde de devam etmiştir. Modernleşme, sekülerleşme, çoğulculuk konularının dinle ilgisi, çokça olmasa da belli sosyal teorisyenler tarafından etraflıca tartışılmıştır.

Peter L. Berger, sekülerleşmenin hüküm sürdüğü modern çağda dinin, tabiatüstünün zayıf bir söylentisi olarak duyulduğunu düşünür. Berger, sosyologların kaybolmaya yüz tutan ve ölmek üzere olan bir fenomeni araştırmayı gereksiz enerji kaybı olarak gördüklerini ve din sosyolojisinde uzmanlık yapan azınlık sosyologların da faydalı olmadıklarını savunur (Berger, 2012, s.29).

Çağdaş dönemde din ile ilgili sosyolojik araştırmalarda metodolojik anlamda önemi yadsınamayacak çalışmaları olan Berger ve Luckmann'ın eserleri iyi analiz edildiğinde, dinin toplum üzerindeki etkisi, önemi ve toplum için vazgeçilmez bir unsur olduğu görülecektir. Berger ve Luckmann, dini toplumsal bir olgu olarak konumlandırıyor olmalarının yanında, dine farklı bir bakış açısı ile bakılması gerektiğini savunan bir görüş sunmuşlardır. Berger ve Luckmann sosyal teori geliştirerek; dinle ilgili araştırmaları yaparken, bilimsel sınırlar içinde araştırma yapmanın yöntemi konusunda izlenebilecek bir yol geliştirmişlerdir. Araştırmacıların eserlerinde din konusundaki görüşlerin, dünyevi olan olguların açıklanmasında temel unsur olduğu görülür.

Thomas Luckmann, dini tanımlarken; insanın biyolojik varlığını aşarak nesnel bir sosyallik oluşturmasını başarılı bir aşkınlık olarak görür. Luckmann; tarihsel ve toplumsal gerçekliğin oluşturduğu dünya görüşünün, dinsel bir işlevi yerine getirdiğini düşünür. Bahsedilen bu durumu bütün toplumlara geneller. Luckmann'a göre modern toplum, insani varoluşun öznelliğini kutsallaştırmaktadır. Bu durum sadece sekülerleşmeyi güçlendirmekle kalmamakta aynı zamanda insana ait olanın toplumdaki uzaklaştırılmasına neden olmaktadır (Luckmann, 2003).

Berger ve Luckmann, insanların dışsallaşma yoluyla eylemde bulunarak nesnelleşen bir toplumsal alan oluşturduklarını ve insan zihninden bağımsız olarak var

olan toplumsallığın sosyalizasyonla insanların içselleştirdiği bir sosyal inşa sürecine dönüştüğünü savunurlar. Din, toplumsal bir kurum olarak bahsedilen toplumsal düzeni sağlayan meşrulaştırma aracıdır. Berger ve Luckmann'a göre; kurumlaşma, tersine dönmeyen bir süreç olarak da görülemez. Kurumsallaşmış davranışların alanı daralabilir, hatta toplumsal hayatın bazı alanlarından kurumsallığın dışına çıkılabilir (Berger & Luckmann, 2008).

Berger'e göre; sekülerleşmenin dünya çapında bir eğilim olduğu kabul edilirse, dinin muhtevasının dünyevileştirildiği yöneliminin gerçekliğinden bahsedilebilir. Modernleşmeyle beraber din, özel hayat alanındadır. Din ekonomik ve siyasi konularda daha az etkili olsa da dini kurumların kişilerin özel hayatında ahlaki, aile, komşuluk ve tedaviye yönelik psikolojik ihtiyaçların karşılanmasına dönük konularda önemli işlevi devam eder (Berger, 2005, s. 218-219). Yani din çağdaş toplumda etkisi azalan bir kurum değil, belli alanlarda varlığı zayıflasa da hala insanların davranışlarına yön veren bir olgudur. Din insanların özel yaşam alanlarında işlevselliğini sürdürerek var olmaya devam etmektedir.

Berger (2005, s. 173), bazı düşünürlerin modern, Hristiyanlığın yüksek bir düzeyde kemale ermesi olarak tanımladıklarını; Hristiyanlığı, modernin acınacak halinin sebebi, mikrop üreten hastalığa neden olan etken olarak yorumladıklarını ifade eder. Berger; Weber'deki gibi sekülerleşmenin aracının din olduğunu açıklar. Berger, Protestanlığın sekülerizasyonu başlattığını, 'dünyanın büyüünün bozulmasını' geçmişte İsrail dinine ulaşılarak, dünyevileşmenin kökenini daha çok geri bir tarihe giderek Eski Ahit'e dayandırır (Berger, 2005, s. 175-176).

Berger'e göre; toplumda din, temel bir yasallaştırma aracıdır. Burada yasallaştırmadan kasıt toplumsal düzeni açıklarken meşrulaştırma görevini yerine getiren, toplumsal olarak var olan yani nesnelleşen 'bilgi' den bahsedilmektedir. Bahsedilen yasallaştırma toplumsal gerçekliği koruma görevini yerine getirir. Yani dini yasallaştırma aynı zamanda beşerî bakışla tanımlanan gerçekliği, bütün insanları ilgilendiren kutsal bir gerçekliğe bağlama anlamına gelmektedir. Beşerî olarak meydana gelmiş yapıya kozmik bir konum atfedilir (Berger, 2005, s. 78-79).

Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği* adlı eserinde dinin, insanın toplumsal bir hayat kurma girişiminde stratejik bir öneme sahip olduğunu açıklar. Dinin insandaki

öz anlamı gerçekliğe taşıması ile kendini dışsallaştırmanın yüce sınırını ifade eder. Din aynı zamanda varlığı insan açısından anlamalı kılmanın cüretkâr bir girişimidir. Berger, aynı eserinde toplum düzeninin ölüm tarafından sürekli tehdit edildiğini yani anomi durumuna sürüklendiğini, bu sarsıcı durumun din tarafından düzene kavuşturulduğunu savunur (Berger, 1993, s. 53-59). Berger'in eserinde toplumdaki anomi ve kozmos kavramlarına çokça vurgu yapılır.

Berger dini tanımlarken; dinin, kaos karşısında kendisini koruyan, düzeni ifade eden kozmos kurumu olduğunu savunduğu düşüncesini merkezde tutarak eserlerini ayrıntılandırır. Yani toplum, karmaşa karşısında bireyler arasındaki dayanışmayı koruyup kendi yapısını devam ettirmelidir (Berger, 2005, s. 97). Berger'in ifade ettiği bu düşünceyle; dinin, toplumsal olanın devamlılığında işlevsel bir özelliğe sahip olduğu vurgulanır. Bu durumda din, insanların hayatına anlam katmanın yanında toplumu sarsan durumlar karşısında toplumun devamlılığında düzeni sağlar. Bu vurgu, toplumsallığın devamının dinle ilişkili olduğu görüşünü destekler.

Dinin kaynağı olan kutsal, bilimsellik sınırlarını koruma amacıyla dışarıda tutulmuştur. Ama kaynağı tek tanrılı ve vahiy kaynaklı olan dinlerde, kendi kültürünün taşıyıcısı, insan olan peygamber aracılığıyla, insanların anladığı bir anlatım ve üslupla insanların yaşamlarında ve davranışlarını değiştirme noktasında yaratıcının mesajı esasen toplumsaldır. Yani dinlerin mesajları da insanlar aracılığıyla dışsallaşmış nesnel bir kültüre dönüştükleri için etkili bir yasallaştırma kaynağıdır.

Toplumun şekillenmesinde etkili olan dinin sekülerleşme çağında ortadan kaybolacağı ile ilgili görüşler olmakla birlikte; düşünürlerin dinin gelecekte yok olmayacağına, toplumun kurumları üzerinde biçim değiştirerek varlığını devam ettireceğine dair tahminleri ve tartışmaları bulunmaktadır.

Berger ve Luckmann, ileri modernizmin beraberinde getirdiği modern çoğulculuğun toplum hayatındaki ortak değerleri zayıflattığını, değerler sisteminin ve çoğalan anlam birikimlerinin, toplumun bütün bireyleri tarafından paylaşılmadığında bu durumun anlam krizine neden olduğunu savunmaktadırlar. Berger ve Luckmann, bahsedilen anlam krizlerini başlangıç seviyesinde tutan, anlam krizlerinin toplumun tamamına sirayet etmesine engel olan aracı kurumların varlığından bahsederler. Bu

aracı kurumlar, toplumsal yapıyı oluşturan temel kurumlar ve bireyler arasında bağlantı sağlayan inanç gruplarını da içine alır (Berger & Luckmann, 2016).

Berger, insanın modern dönemde “evsiz” kaldığını, insanın hayatını düzenleyen, ihtiyaçlarına cevap veren dine karşı duyulan güvenin sarsıntıya uğradığını ifade etmektedir. Berger’e göre, modern dönemde insanların ızdıraplarını dindiren sığınaklar artık yoktur; modern toplum, dinin inanırlığını zaafa uğratmış ama dinin şifa olduğu çoğu sorunu da çözmeyi başaramamıştır. Berger’e göre, aslında modernlik var olan değerleri aşındırdığı için yeni sorunların başlamasına neden olmuştur. Modernliğin bu sorunlara sunduğu çözüm, insanların özel alanlarını var etmesidir. Yani özel yaşam, bireylerin hayatlarındaki belirsizliklere ve sıkıntılara karşı koyabilmelerini sağlama görevini üstlenmiştir. Bu özel alanlarda teselli kaynağı olan din, varlığını sürdürmeye devam etmektedir (Berger v.d., 2000, s. 205- 206).

Dinin geleceği ile ilgili tartışmalarda Rotry ve Vattimo’nun görüşleri yorum çağında, dinin sekülerleşmesi ve dinin insan hayatındaki fonksiyonun ne olacağı ile ilgili tartışmalar içermektedir. Bahsedilen yazarlara göre, üçüncü bin yılda kutsalın sekülerleşmesi söz konusudur, bu dönemde Tanrı’nın olmadığı post-Hristiyanlıktan bahsedilir. Bahsedilen dönemde gerçeklik güven kaybına uğramıştır, insanlara ait düşünceler eşit derecede doğru olarak kabul edilmiştir. *Dinin Geleceği* adlı çalışmada, modern dönemden sonra teist ve ateist olma arasında bir tercih yapma zorunluluğu bulunmamaktadır. Hristiyanlık mesajı iyilikseverliğe dönüşecektir. Bu dönüşümün gerekçesi de insanın insan olarak yaşayabilmesinin tek şansı olması gerekliliğidir. Bahsedilen yorum çağı ise Nietzsche’nin görüşlerinde ve Heidegger’in ontolojik düşüncesinde yer edinen Hermenötik, aslında Hristiyanlığın insanlara ulaştırdığı mesajının kemale ermesidir (Rotry & Vattimo, 2009).

Din kurumuyla ilgili sosyolojik tartışmalar sürdürülürken diğer taraftan antropolojinin de dinle ilgili araştırmalarda değişen zaman ve gelişmelerle farklı süreçlerin içine girdiği anlaşılmaktadır. Glazier (2005)’e göre, antropolojideki araştırmalarda anlam kavramı üzerinde durulmuştur. Din antropolojisi kendisini sadece kabile topluluklarının inanışlarını incelemekle yeterli görmemiştir. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru Antropolojik araştırmaların çoğu, modern dünyadaki farklı toplumlardaki dinler üzerine yoğunlaşmıştır.

Sosyal antropologlar dinleri araştırırken objektif kanıtlanabilir yöntemler üzerinde odaklanmaktadır. Bu anlamda gözlem tekniği iyi bir araçtır. Antropologlar dinleri anlamaya çalışırken dinlerin yaşama alanı bulduğu ortamlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Antropologlar inceledikleri toplumlarda dinlerin kutsal metinlerinin; farklı toplumsal bağlamlarda, insanların gündelik yaşantılarına yansımaları oranlarını ölçü almaktadırlar. Yani antropologların araştırdıkları din; kutsal metinlerdeki din değil, toplumsal hayatta insanların davranışlarında gözlemlenen dindir (Yel, 2005).

Claude Levi- Strauss'a göre; sosyal antropoloji toplumdaki kültürün temel unsurları olan din, siyaset, ekonomi ve hukuku anlamının yolunun kurumlardan her birini bağımsız olarak ele almanın yerine, toplumsal kurumları bir bütünün farklı görünümüleri olarak incelemek gerektiğini savunur. Strauss, sosyal antropoloji araştırmalarında genel bütüne, parçalara göre öncelik vermiştir. Bu açıdan sosyal antropoloji bağlamı önceleyip sosyolojik çalışmalardan faydalanma yoluna gitmiştir (Levi- Strauss, 2012, s. 497).

1.3. Osmanlı'dan Yeni Türkiye'ye Toplumsal Yaşamda Dinin Etkisi

Osmanlı Devleti'nde toplumsal aidiyetler din üzerinden tanımlanan millet sistemine dayanmaktaydı. Devletin yöneticileri olan padişahlar halifelik sıfatını da taşıyarak farklı ulusları da içine alan Müslümanların liderleriydi. İslam siyasette ve toplum hayatında belirleyici konumdaydı. Bu durum yüzyıllar boyu devam etmiştir.

Avrupa'da bilimsel ilerleme ve düşünce değişimi ile başlayan modernleşmenin etkisiyle Osmanlı, batı dünyasından geri kaldığını fark ederek önce askeri alanda iyileştirmeler yapmaya başladı. Sonra da batı referanslı yapılan değişimlerde kültürel unsurlar da taklit edildi.

Avrupa'da başlayan aydınlanma hareketiyle beraber kilisenin toplum üzerindeki gücü azalmaya başladı. Kilise, gelişmenin önünde engel olarak görüldü. Batılı aydınların kilisenin insanı değersizleştiren uygulamalarına karşı gösterdikleri tepkinin Müslüman aydınlar tarafından benimsendiği ve bu tutumun İslam dinine genellendiği bilinmektedir. Bu genelleme toplumsal ve kültürel farklılıkları kendi bağlamı içinde anlayıp yorumlamaktan uzak bir tutumdur.

Avrupa’da eğitim gören Osmanlı aydınları kendi ülkelerindeki belli alanlardaki gerilemenin sebebini dine bağladılar. Aydınlar, batı toplumunun modernleşmesini, batının her alanda dünyevileşmesiyle ilişkilendirdiler. Bahsedilen düşünceyle birlikte; Osmanlı aydınlarının bir kısmı İslam dinine, Avrupa’nın kendi kültürünü merkezde konumlandıran şarkiyatçı perspektifinden bakmaya başladılar. Aydın’a göre (2014, s. 300), Hristiyan batı toplumunun haçlı seferleriyle kanıtlanan, İslam’a olan rakipliği bilinmektedir, batı günümüze kadar İslam dinini tarafsız bir anlamaya tabi tutamamıştır ve oryantalist kaynaklar bu durumu doğrulamaktadır. Bahsedilen düşünce doğrultusunda düşünürlerin Türk modernleşmesine eleştirileri söz konusudur.

Çağdaş Türk düşüncesi ve çağdaş İslam düşüncesi alanlarında zengin içeriğe sahip çalışmaları bulunan İsmail Kara’nın da Türk modernleşmesine eleştirileri bulunmaktadır. Kara; İslam kültürünün, Yunan kültürüyle karşılaştığı zaman gösterdiği tavrı verimli bir tepki olarak görür. Kara, geleneksel yapının korunarak, diğer kültürden alınan yeniliklerin elemeye tabi tutularak var olan kültüre eklenmesi gerektiğini düşünür. Bu tavırla medeniyetler özgün kültürlerini muhafaza edebilmişlerdir. Kara’ya göre, Türk modernleşmesi, batılılaşma hedefiyle hem batıya bir şeyler katamamış hem de kendi batılılaşma serüvenini doğru bir şekilde tamamlayamayıp, sorunlarını çözememiştir. Kara, Türk toplumunun batılılaşma sürecinde kültürel anlamda bir fakirleşme yaşadığını savunur. Bu fakirleşmenin nedeni ise; var olan kültürel zenginliklerin ve değerlerin tahrip edilmesinden kaynaklanmaktadır (Kara, 2022, s. 268). Bahsedilen zenginliklerin ana unsuru İslam dini ve kurumlarıdır.

Nilüfer Göle’ye göre batının modernliği, kendi iç dinamiğinden doğan; dini hayatta, iktisatta, bilimsel düşüncede ve siyasette meydana gelen değişimi ifade eder. Ama Tanzimat’la hayata geçirilen Türk modernleşmesi batı kültürünün bir yansımasıdır. Göle, yeniliğin kendi kültüründe ve kendi toplumsal dinamiklerinde aranmadığı Türk modernleşmesinin; batı kültürünün geçirdiği aşamalar esas alınarak, batı liderliğini güçlendiren bir toplumsal değişim sürecine dönüştüğünü açıklamaktadır (Göle, 2001, s. 45).

Batı modernleşmesini referans alan Türk modernleşmesi, doğal bir süreç dâhilinde olmayıp daha çok Nilüfer Göle’nin sosyal teoriyle temellendirdiği *mühendislik ideolojisi* ile hayata koyulmuştur. Mühendislik ideolojisi gücünü demokrasiden, toplumsal sorunların müzakere edilmesinden değil, daha çok

problemlerin çözümünde meşruiyetini pozitivismden ve akılcılıktan almaktadır. Demokrasi ve mühendislik ideolojisi arasında çelişki bulunmaktadır. Bu doğrultuda Türk modernleşmesinde kapitalizm ve liberalizm yerine sanayi modeli gelişme imkânı bulmuştur. Yani Göle, modernliği kendi içinde ve yerelinde değil de daha çok batı tarihini ve batı kültürünün gelişim aşamalarını esas alan *zayıf tarihselliğe* sahip mühendislerin, Türk toplumunda modernleştirici olarak yer almalarından kaynaklanan sonuçlardan bahsetmektedir (Göle, 2012, s. 10-11). Türk modernleşmesi, bir tarafta zayıf gelenekselin yaşandığı diğer taraftan da modern hayatın yer bulmaya çalıştığı, iç içe geçişleri barındıran farklı değişim boyutlarına sahiptir.

Türk toplumunda modernleşme talepleri halktan gelmemiş, değişimi isteyen ve başlatan aydınlar ve yönetici elitler olmuştur. Touraine (2010, s. 391), ulusal modernleşme sürecine girmenin gerekliliğine işaret ederken, modernleşmede içten gelen dinamiklerin uyandırılmaması durumunda; modernleşmenin, siyasal rejimin aracına dönüşerek faşist ya da otoriter rejim şekillerine dönüşmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceğini savunmaktadır.

Tanzimat'la başlayan Türk modernleşmesinin öncülerinin üstenci ve halkın kültürel bir bütünlüğe sahip olduğunu görmezden gelen bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Şerif Mardin'e göre; Osmanlı'da bir tarafta Fransız kültürünü benimsemiş Avrupai havalı yöneticiler, diğer tarafta da İslam kültürüne sahip yönetilenler vardı. Yapılan modernleşme çabaları bu iki kesim arasındaki mesafeyi daha da arttırdı (Mardin, 2008, s. 130). Batı kültürünün etkisinde kalan İttihat ve Terakki'nin ilk kurucuları, materyalist düşüncenin etkisinde kalmış ve toplumsal kalkınmanın pozitivismle olacağı inancını taşımışlardır (Mardin, 2013, s. 98).

Niyazi Berkes'e göre; batıcılığı savunan Abdullah Cevdet, Osmanlı'nın geri kalmasını, dünyevi işlerini etkisi altına alan din – devlet bileşim sisteminden kaynaklandığını savunmuştur. Buna karşılık İslam'ı referans alan kesim ise Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında gerileme sebebini, İslam dininin tam anlamıyla hayata geçirilmeyip, dini kuralların hayatın her alanına genişletilmemesinden kaynaklandığını savunmuştur (Berkes, 2009, s. 412).

Mardin'e göre; tanzimat dönemi aydınlar grubunun ilki olan Yeni Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda örgütlü bir şekilde Osmanlı yönetimini eleştirip, bu

eleştirilerini kitle iletişim araçlarıyla yayınladılar. Mardin, Avrupa siyasetinde dinin doğal bir şekilde dışarıda bırakıldığını; Yeni Osmanlıların, Osmanlı'da Batı Avrupa'nın siyasi düşüncelerinin kabul edilmesinin çeşitli zorluklarla karşılaşacağını tahmin ettiklerini savunur. Bu açıdan Yeni Osmanlılar, Avrupa'nın siyaset kurumlarından seçtikleri unsurları İslami bir çerçeve içerisine yerleştirmek istiyorlardı. Yeni Osmanlıların oluşturmaya çalıştıkları fikir kendi içinde tutarsızlık barındırmasına rağmen ilk anayasanın ilanında etkili oldular (Mardin, 2021).

Mardin, Osmanlı'da modernleşme sürecinde, sekülerleşme doğrultusunda bir çizgiyi başlatan Jön Türklerin siyasi fikirleri üzerine yaptığı çalışmada, Jön Türklerin devleti organizmaya benzettikleri için tarihi bilinçlerinin sığ olduğunu düşünür. Bahsedilen çalışmaya göre, Avrupalılaştırmanın etkisiyle on dokuzuncu yüzyılda kurulan yeni okullardan olan Mülkiyede pozitivizm; iktisadi anlayış ve realizmi yansıtan toplum anlayışı, Jön Türklerin fikirlerini şekillendirdi. Bu düşüncelerin varlığının, dine bağlı bir padişah olan II. Abdülhamid zamanında olması çarpıcıdır. Mardin'e göre, Jön Türk üyelerinin yazdığı makalelerde İslam'ın Osmanlı'nın harcı olma özelliğini yavaş yavaş kaybettiği anlatılıyordu. Jön Türkler laik anlayışa doğru yakınlaşıyorlardı. Örneğin Abdullah Cevdet, İslam'daki fıkıh bilgilerini kullanarak materyalizme varmaya çalışıyordu (Mardin, 2019).

Kara'ya göre; Osmanlı'nın modernleşme sürecinde laikleşme ve sekülerleşme ile ilişkilendirilen konular, İslam'ın yorumuyla meşrulaştırılıyordu. Modernleşme bütün alanlarda İslam'la ilişkilendirilerek sürdürülüyordu. Yani bu süreçte amaç, dinin ve devletin bekasının sağlanması idi. Kara, 1924'ten sonra devletin bekası için dinden vazgeçilmesi gerektiği fikrinin benimsendiğini düşünmektedir. Laiklik ve sekülerleşme batı kültürünün yaşayışına uygun kavramlardı. Cumhuriyet kurulduktan sonra hukuk ve siyasette laiklik uygulanmış; ayrıca kültürel ve toplumsal yaşamdan dinin uzaklaştırılması için sekülerleşme doğrultusunda yenilikler yapılmıştır (Kara, 2019, s. 18).

Türk toplumunda aydınlar ve yöneticiler eliyle, tasarlanan bir plan doğrultusunda inşa edilen, din kurumunun dışlandığı modernleşme sürecinden söz edilirken; yeni Türkiye kurulurken düşünceleri ile ilham kaynağı olan, aynı zamanda sosyolog olan Ziya Gökalp'in fikir dünyası da analiz edilmelidir. Gökalp'in düşünceleri ile ilgili

yapılan araştırmalarda, onun seküler düşünce yapısına sahip olup olmadığıyla ilgili tartışmalar önemli bir yer tutmaktadır.

Türkiye devletinin ideoloğu olarak bilinen Ziya Gökalp (1876-1924), çok uluslu ve çok dinli Osmanlı'dan, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ulus devlete geçerken; siyaset için seküler bir teori oluşturma gayreti Gökalp'i önemli kılar (Davison, 2006, s. 22). Gökalp, bir eserinde ise, Batı'dan maddi olan unsurları almayı, İslam'dan da siyaset dışında kalan dini inançları almayı ve Türklerin bunların dışında kalan kültür unsurlarını kendi geçmişlerinden ekleyerek ideal bir kültürel bütünlüğün oluşturulması gerektiği görüşündedir. Gökalp; Türkleşmek, İslamlaşmak ve çağdaşlaşmayı bütünlüğün parçaları olarak tanımlar (Türkdoğan, 2005, s. 112). Türkdoğan, Gökalp'in çeşitli dergilerde çıkan şiirlerinden yola çıkarak, Gökalp'in dini kurumların devlet işlerinden ayrılması ile ilgili fikirleri olduğu kanaatine varmıştır. Türklerin düşünce geçmişinde, dinin devlet işlerinden ayrılması sistemli bir şekilde ilk defa Ziya Gökalp tarafından dillendirilmiştir (Türkdoğan, 2015, s. 86- 87).

Hilmi Ziya Ülken (2006, s. XXV), Ziya Gökalp'in Türk devleti ve toplumsal yaşamı üzerinde doğrudan etkisi olduğunu savunur. Ülken, Gökalp'in Osmanlı'da İslam referans alınarak hazırlanan Mecelle'den, yeni Türkiye'nin Medeni Kanun'a doğru olan değişimin ortasında olduğunu ifade eder. Ülken, Gökalp'in laik devlet düşüncesini savunduğunu ama ondan inkılapçılık ve cumhuriyetçilik beklemenin doğru olmadığını çünkü Ziya Gökalp'in Meşrutiyet ve imparatorluk düşünürü olup ıslahatçı olarak kaldığı görüşündedir.

Gökalp'in seküler düşünce yapısına sahip olduğu ve laik düşünüşün temellerini attığı konusundaki ifadelere karşı, Gökalp'e ait temel eserlerde, dinin toplumda etkili konumda bir kurum olduğu anlaşılır. Ziya Gökalp; *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* adlı eserinde, milletlerin ruhlarının ve duygularının ortak olduğunu bu yüzden de milletlerin aynı dini kabul etmelerini doğal karşıladığını ifade eder. Gökalp, aynı dili konuşanların aynı dine inandıklarını; Latinlerin Katolik olduğunu, Cermenlerin Protestan, Slavların Ortodoks dinini seştiklerini belirtir. Gökalp, Yakutlar dışında kalan Türklerin İslam'ı seştiklerini ve Türk kaldıklarını, Yakutların Hristiyanlığı seşmesi durumunda ise Ruslaşacaklarını düşünür. Yine Gökalp, çağdaşlaşmadan kastının Avrupalılar gibi teknoloji üretebilmek olduğunu, biçimsel olarak Avrupalılar gibi yaşamak anlamına gelmediğini ifade ederek; Türkleşme,

İslamlaşma ve çağdaşlaşma arasında bir çatışmanın olmadığını da savunur (Gökalp, 2007).

Gökalp'i yaşadığı dönemin koşulları bağlamında ve kapsamlı bir şekilde değerlendiren Mehmet Anık, farklı siyasal ve toplumsal değişimlerin yaşandığı zamanlarda farklı fikirleri savunan Gökalp'in Osmanlılık fikrini savunduğu dönemde ve ulus devlet fikirlerini paylaştığı dönemde de batının birebir kültürel anlamda kopya edilmesine karşı çıktığını, Gökalp'in çağdaşlaşmayı bir gereklilik olarak gördüğünü, öte yandan toplumu üstenci bir batıcılaştırma sürecine başlatıp sürdürme tavrını kabul etmeyeceğini söylemenin yanlış olmayacağını ifade etmektedir (Anık, 2015).

Mardin, ittihatçıların ve Kemalistlerin Gökalp'i okuduklarını ama onun düşüncelerine gerekli önemi vermediklerini düşünür. Çünkü bahsedilen batı kültürüyle karşılaşan bu yenilikçiler için din, sosyal bir baskı unsuruydu. Diğer taraftan bahsedilen yenilikçiler, yaşadıkları kültürde dini, özel alana çekilmesi gereken bir vicdan meselesi olarak görüyorlardı. Bunun nedeni ise değişimi isteyen yenilikçilerin kendi toplumlarındaki dinin üst düzeyde olan işlevselliğini görememelerinden kaynaklanmaktaydı (Mardin, 2020, s. 241).

Ahmet İnsel'e göre; Cumhuriyet dönemindeki çağdaşlaşma, yeni devletin otoritesini sağlamlaştırmak için kullanılan bir araç olmuştur. Farklı etnik unsurlar dışarıda bırakılarak, dinin şekillendirdiği kültürel değerlerin ortadan kaldırılmasıyla bunların yerine yeni devletin gücünü pekiştiren unsurlar inşa edilmeye çalışılmıştır. Toplumda yeni kurallar benimsetilirken, yenilikler jakoben bir tarzda hayata geçirilmiştir. Oluşturulan yeni değer de ulusçuluktur. Ulusçuluk seküler bir din halini almıştır (İnsel, 2005, s. 45- 48). Anderson, *Hayali Cemaatler* adlı eserinde Avrupa'da etkisi zayıflayan dinin boşalan yerini milliyetçilik olgusunun doldurduğu düşüncesini savunmaktadır (2011, s. 25) . Din de ulusçuluğun güçlenmek için kullandığı bir araç konumundadır.

Türk modernleşmesinde, Türk toplumunun tarihsel ve toplumsal koşullarını göz önünde bulunduran ve toplum üzerinde etkili olan Türk aydınlarının fikir yapısını analiz eden Şerif Mardin'in eserleri referans kaynağı olarak incelenmektedir. Mardin'in eserleri; Türk modernleşmesinde çalışma yapmak isteyenler için aydınlanmamış,

incelenmesi gereken konulara dair ipuçları da içermektedir. Şerif Mardin, dini ve din kurumlarını Türk modernleşmesinin başat unsurları olarak kabul etmektedir.

Türk toplumsal yapısı ile ilgili çok sayıda çalışması bulunan Şerif Mardin'in eserlerinde eleştiri konusu olan, dine dokunan değerlendirmeler de bulunmaktadır. İslam'ın kamusal alanda görünür unsuru olan kadınların örtüsünün, üniversitelerde serbest olmasıyla ilgili tartışmaların yaşandığı süreçte Mardin, *mahalle baskısı* kavramını kullandığı için eleştirilmiştir. Mardin bu kavramla, üniversitelerde eğitim almak isteyen başörtülü kadınların, eğitim hakkından mahrum edilmeleri söz konusu iken, bu hakkın tanınması durumunda ayrıştırıcı bir dille örtülü olmayı seçmeyen kadınların baskı altında olma ihtimalinin olabileceğini ifade etmiştir. İsmail Kara (2019, s. 41-42), bu kavramsallaştırmanın irtica kavramı kadar kaba, haksız ve kibirli bir bakış açısını yansıttığını ifade eder. Bu eleştiriye rağmen Mardin'in sosyolojik dikkatleri toplum üzerinde belirleyici unsurlardan biri olan din ve dini kurumlara çekmeyi başardığı söylenebilir.

Mardin eserlerinde modernleşme sürecini işlerken aydınların ve halkın düşünce yapısını, kendi ifadesiyle 'vaziyet alışları' inceler. Mardin, ideoloji kavramını sadece iyi yapılandırılmış sınırlardan oluşan bir bütünden farklı olarak tanımlamış; kitlelerin de ideolojilerinin olduğunu ve bu ideolojilerin 'yumuşak' yani şekillendirilmemiş inançlardan ve bilişsel sistemlerden olduğunu açıklamıştır (Mardin, 2021, s. 14). Mardin aynı eserinde dini, insanların davranışlarına yön veren yumuşak ideolojilerin içinde değerlendirmiştir.

Sekülerleşen dünyaya karşı Müslümanların da vaziyet alışları söz konusudur. Mardin (2017, s. 17), Cemalettin Afgani'nin (1839-1897) İslam'ın ideolojik özelliğini fark ettiğini, Müslümanların on dokuzuncu yüzyıldan itibaren gelişen iletişim süreçlerine dâhil olduklarını, Müslümanların İslam'ı kendi yerel konumlarını anlamlandırmak için değil dünyanın geri kalanıyla uyum sağlamak amacıyla ele aldıklarını savunur. Bu durumda da İslam'a, dünya devletleri içinde kimlik sahibi olma özelliği verilmiştir.

Kara'ya göre; on dokuz ve yirminci yüzyılda Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerine ve sekülerleşme cereyanına karşı vaziyet alan, İslam'ın ideolojik özelliğine vurgu yapan İslamcılık hareketinin doğuşundan bahsedilebilir. Bu ideoloji

dünyada bütün olup bitenlere karşı İslam'ı, toplum hayatının bütün alanlarına 'yeniden' hâkim kılmak, rasyonel bir yöntemle Müslümanları batının sömürsünden, despot yönetimlerden kurtarmak için modernlik özelliği baskın olan siyasi, fikri ve ilmi alanlarda faaliyet gösteren bir harekettir (Kara, 2020, s. 17).

Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi ile ilgili eserleri bulunan bazı araştırmacıların; on dokuzuncu yüzyılı ve yirminci yüzyılı sekülerleşmenin hâkim olduğu, dinin etkisinin azaldığı bir dönem olarak tanımladıklarını ifade eder. Mardin, sekülerleştirmeye dayalı bütün devlet politikalarına rağmen, Berkes'in, Türk toplumunda dinin tekrar görünür olmaya başlamasını, çalışmalarının dışında tuttuğunu anlatır. Mardin'e göre; dinin canlanma nedenlerini anlayabilmek için, uygulanan devlet politikalarının dışında Türkiye'de İslam'ı biçimlendiren başka unsurların incelenmesi gerekliliği bulunmaktadır. Türkiye'de dikkate alınmayan unsurlardan biri başta Nakşibendilik olmak üzere tarikatların gözlerden uzak faaliyetleridir. Devletin din eğitimi kısıtlamasından dolayı tarikatlar din eğitimi görevini üstlenmişlerdir. Tarikatların verdiği din hizmetini finanse eden de halktır (Mardin, 2021).

Mardin, İslam'ın görünürlüğünü siyasi olarak görse de bu dirilişin toplumsal ya da sivil olduğunu vurgular. Bu sivil hareketin oluşmasının temellerini, Anadolu'daki tasavvufa dayandırır. Cumhuriyet döneminde medreseler kapatıldığı ve tarikat faaliyetleri yasaklandığı halde; Esat Coşan, Nakşibendilik şeyhleri arasında yükselmiştir. Aynı zamanda Türk siyasetinde İslami söylem çizgisinde siyaset yapıp farklı bir geleneği başlatan Necmettin Erbakan'ın da Nakşibendilikle bağları bulunmaktadır (Mardin, 2021, s. 87). Türkiye'de 1945'lerden sonra İslam'ın yeniden canlanışında üç faktörden biri tarikatlar diğer ikisi de kültür muhafazakârlığı ve dini günümüz modern toplumlarıyla uyumlu bir şekilde uyandırma amacıyla olan akımlardır (Mardin, 2020, s. 28).

Yeni cumhuriyetin kurulması ile Atatürk hilafeti kaldırdı. Mardin'e göre; Atatürk, tarikatların faaliyetlerini yasaklayıp bütün eğitim faaliyetlerini tek elde toplayarak dini, özel yaşam alanına taşıma amacındaydı. Bir planlama doğrultusunda işleyen söz konusu süreçte hesaplanmayan sonuçlar ortaya çıktı. Mardin'e göre; özel alana çekilmek istenen din, yeniden güç toplayarak toplumsal hayatı şekillendiren odak noktası durumuna geldi. Çağdaş Türkiye'de özel yaşamın parçası olması gereken din; dini eğitim, gelişen dini yayınlar, İslam'a uygun giyim tarzı ile özel alanın sınırları

içinde kalmadı. Mardin'e göre; evrensel ilerlemeyi hedefleyen Kemalist ideoloji laik eğitimle ve laiklik çerçevesinde düzenlenen yeni kanunlarla insanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları problemleri çözmede yetersiz, İslam'ın ayrıntılı bir şekilde düzenlediği sosyal hayatı doldurmada eksik kalıyordu. Kemalizm birçok alanda boşluk yarattı, bu boşluğun nedeni ise yüzeysel oluşu ve toplumla olan bağlarının yeterli düzeyde olmayışı ile ilgilidir (Mardin, 2017, s. 362).

Yaratılan boşluklardan en önemlisi eğitim alanında idi. 1924'te medreselerin kapatılması ile toplumsal yaşam üzerinde dinin etkili olduğu bir toplumda, din derslerinin eğitim müfredatında olmadığı görülmektedir. Toplumun modernleşmesi gerektiğine karar veren yöneticilerin din dersleri ve eğitimleri üzerinden isteklerini gerçekleştirme kararlılığında oldukları anlaşılmaktadır. Ayhan (2014), *Türkiye'de Din Eğitimi* adlı kitabındaki bilgilere göre; 1925 yılında 26 olan imam hatip sayısı, 1929-1930 eğitim öğretim yılında sıfıra indi. 1948-1949 öğretim yılında okullarda seçmeli, ailelerden izin almak şartıyla din dersi okutulmaya başlandı. 1950'den sonra iktidar değişikliği ile yedi yıllık imam hatip okulları açılmıştır. 1971- 1972 öğretim yılında imam hatip okullarının orta kısımları kapatılarak, bu okullar dört yıllık liseye dönüştürülmüştür. 15.08.1997 yılında sekiz yıllık kesintisiz eğitim kararıyla daha önce açılan imam hatip okullarının orta kısımları tekrar kapatılarak liseye çevrilmiştir.

Türkiye'de başta eğitim alanında dini ihtiyacın karşılanmamasının ardından bu boşluğu hangi kurumların doldurduğu sorusuna cevap aranmalıdır. Bu sorunun cevabında karşımıza on dokuzuncu yüzyılda dünyadaki gelişmelere paralel olarak gelişen Nakşibendi Hâlidiliğin canlanması ve yayılması çıkmaktadır. Sonra cumhuriyet tarihinde de tarikatların faaliyetlerinin şekil değiştirerek halk üzerindeki etkisinin devam ettiği müşahede edilmektedir.

Türkiye'nin doğu ve güneydoğu bölgelerinde uzun süre araştırmalar yapan, araştırma süresince bu bölgelerde yaşayan Martin Van Bruinessen 'in, bahsedilen bölgede toplumsal yapı üzerine ayrıntılı çalışmaları bulunmaktadır. Araştırmacının, Türkiye'nin de bir bölümünü içine alan bölgede yaptığı araştırmalarında dinin toplum üzerindeki etkisini iyi çözümlendiği görülmektedir.

Bruinessen'e göre Nakşibendiliğin Türkiye'de etkili olması, Mevlâna Hâlid olarak bilinen Ziyaeddin Hâlid'in Hindistan'a giderek Abdullah Dihlevi'den icazet

olarak; Osmanlı bölgelerinde etkili olan çok sayıda Kadiri şeyhini Hâlidî yoluna koymasıyla gerçekleşmiştir. Gün geçtikçe yaygınlaşan tarikat, halifelik silsilesi ile temsilci tayin ederek büyüyen bu sistem; çok sayıda özerk sufi şeyhin ortaya çıkmasını sağladı. Bruinessen, Hâlidîliğin hızlı yayılışını; bu tasavvuf kolunun Kadirilikten farklı özelliklere sahip olmasına ve bahsedilen dönemde Kürt bölgelerindeki sosyal yapının etkisine bağlamaktadır. Bruinessen'e göre merkezi yönetimin zayıflamasıyla II. Mahmut, özerk Kürt hanedanlarının yerine valiler atayınca aşiretler güçlenerek bölgede siyasi boşlukların oluşmasına neden oldu. Dini önderler olan tasavvuf şeyhleri toplumda oluşan bu siyasi otorite boşluğunu doldurdular. Bruinessen'e göre; aşiretler arasındaki sorunlara çözüm bulmak, toplumda şeyhlere siyasi alanda üstünlük kazandırdı. Atatürk liderliğinde yeni laik devlet kurulunca, Müslümanlar arasında birleştirici gücü olan halifelik kaldırıldıktan sonra Kürt ve Türk bazı şeyhlerin faaliyetleri yasaklansa da tekkelerin faaliyetlerini gizli bir şekilde yürüttükleri ortaya çıktı. Sonrasında Türkiye siyasetinin çok partili hayata geçmesi ile şeyhlerin etkileri siyasi alanda görünür oldu. Günümüzde şeyhlerin etkilerinin azalmasında, toplumsal değişimin etkisi vardır. Sosyo-ekonomik durumdaki değişimler, eğitim alma imkânlarının çoğalması ve göçle tarikatların etkisinin azaldığı söylenebilir (Bruinessen, 2015).

Bruinessen, on dokuzuncu yüzyılda Avrupalı misyonerlerin Hristiyan azınlıklar üzerinde etkilerini arttırma amacıyla sürdürdükleri faaliyetlerin, Müslümanların tepkisine neden olduğunu, bu durumun insanların şeyhlerle olan bağlarını daha çok güçlendirdiğini anlatmaktadır. Bahsedilen dönemde Ermeni ve Kürtler arasında gerginlik olduğu görülmektedir. Bruinessen'e göre; Nakşibendilik on dokuzuncu yüzyılda farklı coğrafyalarda emperyalizme karşı durmayı sağlayan bir kaynağa dönüştü. Endonezyalılar Osmanlı halifesine bağlıydılar, hac dönüşü Nakşibendilik de bu bölgelere yayıldı. Endonezyalılar sömürgeci Hollandalılara karşı, dine daha çok sarılarak karşı koyabildiler. Nakşibendiliğin Hâlidî koluyla sıkı ilişkileri olan Şeyh Şamil Kafkasya'da Ruslara karşı halk direnişine öncülük etti. Yine Hindistan'da sömürgecilere karşı duran Nakşibendilerdi (Bruinessen, 2010).

Mardin'e göre; Türkiye'de günümüzde de toplumsal yaşam üzerinde etkili olan dini hareketlerden biri olan Nur hareketinin temsilcisi olan Bediüzzaman Said-i Nursi, Nakşibendi medreselerinde eğitim almıştır. Yenilikçi bir karakteri olan bu dini

hareketin kurucusu Said Nursi, kendisi üzerinde etkili olan kişiler olarak Sirhindi (İmamı Rabbani) ve Mevlâna Hâlid'den bahsetmektedir (Mardin, 2017, s. 101). Cumhuriyet tarihinde muhafazakâr yükselişe edebi eserleri ile öncülük eden Necip Fazıl da Nakşibendiliğe dâhil olmuştur (Mardin, 2019).

Kara'ya göre; toplum üzerinde etkili olan tarikatlar ve tekkelerin belli başlıklarda tenkit edilmesi ile bu düşünce ve yaşama alanlarının kapatılması arasında uyumsuzluk söz konusudur. Kara, tarikatların Müslümanların yaşamına kattığı olanakların irdelenmesinin gerekli olduğunu savunur. Kara, tasavvufçuların dönemin yükselişte olan yaşam şekillerini reddeden pasif karşı duruşlara sahip olduklarını, tarikatların ikincil yapı olarak isimlendirilen siyasi otorite ve fertler arasındaki sorunların çözümünde ara kurum fonksiyonunu üstlendiklerini, tarikatların geleneği devam ettirme işlevinin olduğunu ve tekkelerin insanların nefeslenebildikleri, kendilerini tanıma imkânı buldukları, aynı zamanda meslek kazandıkları ve meşguliyet edindikleri alanlar olduğunu savunur. Tarikatlar yasaklandıktan sonra tasavvuf faaliyetleri alt düzeyde devam etse de bu durum sadece dindar kesimi değil; toplumun genelini estetikten uzak bir dile, daha dar kültürel kalıplara mahkûm kılmıştır (Kara, 2022).

Kara'yla birlikte, Mardin'in de tarikatların sivil toplum rolünü üstlendiklerine dair görüşü bulunmaktadır. Şerif Mardin, Montesquieu'nün Osmanlı toplumsal yapısında ara kurumların görülmediğine dair öne sürdüğü düşüncesine katılmamaktadır. Mardin, Osmanlı'da varlığı olmadığı iddia edilen sivil toplum mekanizmasının görevlerini tarikatların yerine getirdiğini düşünmektedir (Mardin, 2020, s. 126). Mardin, *Din ve İdeoloji* adlı eserinde tarikatların ara kurum olarak toplumda resmi dışı fikirleri şekillendirdiğini ve başka farklı görevleri yerine getirdiğini ifade etmektedir. Bahsedilen fonksiyonlarla, resmi ulemanın fikirlerinden farklı olan görüşlerin ortaya çıkması mümkün olmuştur. Tarikatlar, halkın yerel yöneticilere, kapıkullarının uygulamalarına karşı koymalarını sağlamışlar ve toplumsal hareketliliğe izin verilmediği zamanlarda bu durumun önünü açan bir görev üstlenmişlerdir (2021, s. 93).

Bernard Lewis'e göre; Osmanlı'da tarikatlar, on sekizinci yüzyılda çoğu şehirde köylere kadar yayılmıştı. Yayılan bu tarikatlar, esnaf loncaları aracılığıyla üreticilerin ve ticaret sınıfının sadece dini yaşamlarında değil, mesleki ve toplumsal yaşamlarında

da belirleyici konumda olmuştur. Halk hareketi olarak kabul edilen bu tarikatların toplumun her kesiminden bağlıları ve sevenleri vardı. Tarikatlar Osmanlı'nın yerleşik din kurumları içinde yer alarak yerleşik düşünce ve eğitim alanlarını ahlaki yönden dönüştürmüştür (Lewis, 2020, s. 549).

Kara'ya göre; on dokuzuncu yüzyılda toplumsal yaşam üzerinde çeşitli fonksiyonları yerine getiren, zengin İslam kültürünün parçası tasavvuf tarikatlarının yaşam alanları olan medrese ve tekkelerin eleştirilmesi, devletin gerilemesinin nedeni olarak kabul edilmesi, çürümüşlüğün kaynağı olarak sanılması söz konusu değildi. Kara, kendi içinde tutarlı, varlığını koruyabilen medrese ve tekkelerden topluma yansıyan düşünce ve ahlaki değerlerin hareketsiz, bozulmaya yüz tutan yapıda olduğunu söylemenin batılılaşmanın etkisiyle isimlendirilen bir fikir düzeyiyle açıklanabileceğini savunmaktadır. Kara, batılılaşmanın motivasyonu İslami kurumların eleştiriye tabi tutulmasının; sadeleştirilmiş, çerçevesi daraltılmış tek bir dine ve anlayışa doğru bir sonuca varma amacını taşıdığını ifade etmektedir (Kara, 2012, s. 347).

Kara'ya göre; geleneksel din anlayışı içinde konumlandırılan tarikatların, modernizmin etkisi ile doğmuş İslamcılık düşüncesi bakımından nerede olduğu da tartışılan bir mevzudur. Kara, İslamcılık hareketinin de geleneksel din anlayışını temsil eden tarikatları, bozucu ve olumsuz olarak gördüğünü belirtmektedir. Bunun nedeni de İslamcılık fikrinin, batılılaşma karşısında en güçlü hareket olarak destek görmesi, tasavvuf tarikatlarının olumsuz tarafta algılanmasına neden olmuştur. Kara'ya göre; bu düşünce doğruluğu yansıtmayan kendi içinde çelişkili bir bakış açısını yansıtmaktadır. Çünkü tarikatların sömürgecilere karşı koymada ve milli mücadelede gösterdikleri gayretleri bilinmektedir. Aslında eleştirilen geleneksel dini yapılar; İslamcılığın toplumsal zeminini oluşturan ve gelişmesi için ortam hazırlayan ana unsurlardır. Genel olarak bakıldığında İslamcılık hareketini besleyen tarikatlar olmuştur (Kara, 2018, s. 21-22).

Nakşibendilerle ilgili çalışmaları bulunan Hamid Algar'a göre; Türkiye'de faaliyet yürüten Nakşibendilerin toplum üzerindeki etkileri; günümüzde siyasi alanda yürütülen tarikat faaliyetlerinde değil, daha çok kültür muhafazakârlığı yaptıkları geleneksel dindarlığı sürdürüyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Devletin dini dışarda bırakan modern olma hedefi ve değişen toplumsal koşullarla birlikte son elli

yılda Nakşibendilerin toplum üzerindeki etkileri zayıflamıştır (Algar, 2019, s. 382). Kara'ya göre; tarikatların zayıflaması, modern devletin yasaklamalarıyla başladığı halde bahsedilen kadim kurumlar varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Ama modern sistem, kurduğu laik ve seküler uygulamalarını toplum hayatına yerleştirmek için yerleşik kadim kurumları fonksiyonsuz ve itibarsız konuma düşürmüştür. Böylece devam edebilen geleneksele ait dini kurumlar güçlerini ve sürekliliklerini muhafaza edememiştir (Kara, 2020, s. 21).

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1. Araştırmanın Kapsamı, Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın kapsamı, dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisini, Bingöl ili özelinde incelemektir. Bu kapsamda Bingöl'deki dinsel faaliyetler noktasında önemli bir aile olan Şeyh Ahmed Çan Ailesi'nin toplumsal yaşam üzerindeki etkileri ele alınıp analiz edilmiştir.

Araştırmanın amacı on dokuzuncu yüzyıldan günümüze tasavvufa bağlı sufi şeyhlerin dini faaliyetleriyle toplumsal yaşama olan etkisini, Bingöl özelinde şeyhliğin toplumsal yaşamdaki izlerini bulup ortaya çıkarmaktır. Araştırmanın konusu ve kapsamı bir taraftan tarihin, diğer taraftan da teolojinin konusu gibi anlaşılabilir da araştırma; sosyolojik yöntemle olgusal bir kurum olan dinin etkisinin toplumsal yaşama yansımalarını sınıflandırarak açıklamayı hedeflemektedir.

Bu çalışma, tasavvufa bağlı şeyhliğin toplumsal koşullardan kaynaklanan ihtiyaçlar doğrultusunda toplumun devamlılığını sağlamadaki işlevselliğini, bilimsel açıdan ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece Bingöl'de dinin toplumsal yaşam üzerinde günümüzde de etkili bir olgu olmasının nedenleri anlaşılabilir olacaktır.

2.2. Araştırma Konusuyla ilgili Literatür Taraması

Bu araştırmanın konusunun daha önce akademik düzeyde incelenen mevzuu olup olmadığı ile ilgili gerçekleştirilen literatür taramasında; şeyhlikle ilgili yapılan çalışmaların teoloji alanında incelendiği görülmektedir. Bahsedilen araştırmalar, dinin inanç esaslarını ve dinin pratiklerini işleyen aynı zamanda dinin toplum üzerindeki yansımalarını da konu alan çalışmalardır.

Bu araştırmalardan biri Siirt ilinde şeyhlik sistemini, din sosyolojisi düzeyinde incelemiş olan bir doktora tezidir. Bu çalışma şeyhliği, Siirt şehri toplumsal bağlamı özelinde ele alan *Şeyhlik Kurumunun Sosyal ve Dini Pratikler Üzerindeki Etkileri* adlı tez çalışmasıdır. Bahsedilen tez çalışması şeyhlik olgusunun toplumsal ve dini pratikler üzerindeki etkilerini genel bir çerçevede araştırmış olup, günümüzde Siirt ilinde şeyhliğin toplum üzerindeki etkilerini betimleyen bir çalışmadır.

Ahmet Aktaş'a ait bahsedilen doktora tezi din sosyolojisi alanında bir çalışma olmasından dolayı, tezde şeyhliğin dini pratikler üzerindeki etkisi konusuna yoğunlaşmıştır. Bahsedilen çalışmada, Siirt'te yaşayan halkın günümüzde şeyhlik olgusuna bakışı, şeyhlik olgusu ve medreseler ayrıntılı düzeyde irdelenmiştir. Araştırmada farklı kültürel aidiyetlere sahip insanların yaşadığı Siirt'te, şeyhlik olgusunun ve medreselerin güçlü bir şekilde varlığını kurumsal olarak sürdürdüğü dolayısıyla şeyhliğin toplum üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır (Aktaş, 2020). Bahsedilen çalışmanın sonuçlarının Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu şehirlerine genellenmesi gerçekliği yansıtmayan bir görüştür. Diğer illerde şeyhliğin toplumsal yaşam üzerinde etkisinin olduğu alanlar Aktaş'ın çalışması ile kısmen benzer olsa da şeyhliğin canlılığına bağlı olarak toplumsal yaşam üzerindeki yansımalarının tesir gücü değişebilmektedir. Şeyhliğin toplumsal yaşam üzerindeki etkileri, kentlerin toplumsal bağlamlarındaki özgün koşullardan kaynaklanan farklılıklardan dolayı değişiklik gösterebilmektedir.

Bingöl özelinde dinin toplumsal hayat üzerindeki yansımalarını ele alan nicel araştırma ile yapılan bir yüksek lisans çalışması da mevcuttur. Bahsedilen çalışma din sosyolojisi alanında yapılmıştır. 2005 yılında yapılan *Bingöl'de Dini Hayat* adlı araştırma, din kurumunun Bingöl toplumunun yaşamı üzerindeki etkisinin güçlü olduğunu göstermektedir. Araştırmada toplum üzerindeki dinsel etki; inanç, ibadet ve sosyal hayat çerçevesinde işlenmiştir (Korkutata, 2016b).

Bingöl'de toplumsal yaşam üzerinde etkili bir tasavvuf hareketi olan Hâlidiliğin Bingöl ve çevresi üzerindeki etkisini ele alan ulusal sempozyum, Bingöl üniversitesi tarafından 2017 yılında düzenlenmiştir. Bahsedilen sempozyumda Hâlidilik geleneğinin etraflıca araştırma konusu yapıldığı ve Bingöl'deki etkilerinin kapsamlı olarak ortaya konulduğu görülmektedir. Bu etkiler özellikle dini pratikler düzeyinde incelenmiş olup; sufi şahsiyetlerin bölge üzerindeki etkileri, tekkeler, medreseler ve dergahların faaliyetleri ile ilgili çalışmalar yapılmıştır (Başaran, 2017).

Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi: Bingöl'de Şeyh Ahmed Çan Ailesi Örneği adlı çalışma, daha mikro düzeyde bir çözümlemeyle Hâlidilik geleneğine dahil olan bir şeyh ailesi özelinde şeyhlik olgusunu tafsilatlı ele almaktadır. Araştırma, Bingöl'de şeyhliğin toplumsal yaşam üzerindeki yansımalarını; belgeler ve yarı

yapılandırılmış mülakatlarla toplanan bilgilerden veriler toplamak suretiyle, şeyhliği kültür muhafazakârlığına kaynaklık eden bir yapı olarak sosyolojik kavramsallaştırmalar çerçevesinde ele alan bilimsel bir çalışmadır. Bingöl özelinde yapılan bu çalışma, daha önce bilimsel düzeyde araştırma konusu yapılmamıştır.

2.3. Araştırmanın Problemi

Araştırmanın ana problemi; “seküler değerlerin yaygınlaştığı bir dünyada, Bingöl’de dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi devam etmekte midir?” sorusu etrafındadır. Bu ana problem ve çalışmanın sınırlılığı kapsamında Şeyh Ahmed Çan Ailesi'nin toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinin farklı boyutlarıyla ele alınıp incelenmesi amaçlanmıştır.

2.4. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Bu çalışmanın araştırma evreni; Bingöl’de yaşayan 40 yaş üstü bireylerden oluşmaktadır. Yaşla ilgili böyle bir sınırlandırma yapılmasının nedeni, araştırma konusu ile ilgili gözlem ve deneyime sahip bireylere ulaşmaktır. Fenomenolojik araştırmalarda toplumsal dünyada yaşayan bireylerin (aktörlerin) deneyimleri önem arz etmektedir. Araştırmanın örnekleme kapsamında 18’i Şeyh Ahmed Çan Ailesi'nden, 7’si aile dışından olmak üzere 25 kişi ile görüşülmüştür. Araştırma örnekleme seçiminde amaçlı örnekleme ve kartopu örnekleme modeli tercih edilmiştir.

Neuman’a göre; Amaçlı Örneklem modeli, araştırmanın konusu özelse, değerli bir örneklem türüdür ve amaca yönelik örnekleme, bilgi toplamaya yardım eden eşsiz örnekleri incelemek için uygundur. Bu örneklem türünde araştırmacı seçilen örneklem grubunun genel nüfusu temsil ettiğini bilemez (Neuman, 2014, s. 322-323). Neuman’a göre; Kartopu Örneklem, araştırmacı önce bir kişi ya da bir örnek olayla başlar ve sonra bu kişilerle ilişkili yeni bilgilere ulaşabileceği başka insanlar ve olayların belirlendiği raslantısal olmayan bir örneklem çeşididir (Neuman, 2014, s. 324).

2.5. Araştırmanın Deseni ve Verilerin Toplanması

Bu araştırmadaki kuramsal yaklaşım, fenomenolojik yaklaşımdır. Bu anlamda din sosyolojisinin temelini oluşturan önemli referans kaynaklarından biri olan ve fenomenolojik sosyoloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan Berger’e göre, sosyolojik olan veriler tarihi süreç içinde oluştuğundan, araştırılan dönemin tarihi, kültürü ve

sosyo-ekonomik özellikleri bilinmeden hiçbir fenomen açıklanamaz (Coşkun, 2005, s. 13). Bu doğrultuda seçilen şeyh ailesi örneğiyle, dönemin toplumsal koşulları göz önünde bulundurularak, görüşmecilerin anlam dünyalarının incelenmesiyle şeyhliğin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.

Berger ve Luckmann'a göre; toplumda yaşayan bireylerin davranışlarının analizi, bir toplumda gerçekleşen mikro ve makro anlam aşamaları ile bu aşamaların bireyler açısından öznel olarak gerçeklik kazanma yolları arasındaki bağlantıları açığa çıkardığı için bilgi sosyolojisi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Örneğin; belli birlikteliklerde kendini gösteren dini bir dünya görüşünün hem genel perspektifte beşerî izlerini hem de bir bireyin bilincinde olanı anlamak mümkün hale gelir. Şayet genel sosyal faaliyeti içindeki ferdin söz konusu birlikteliklerle ilişki kurma yolları inceleniyorsa, bu iki teknik bir araya getirilebilir (Berger ve Luckmann, 2008, s. 115).

Din sosyolojisi alanında çalışmaları olan Berger, bilimsel olanın sınırlarını titizlikle çizer. Berger'e göre; din tarihsel süreçte dünyada belirleyici bir güçtür. Dinin yansıması, insan bilincinin ürünleri olan insan faaliyetlerinde görülebilir. Berger, dinin toplum hayatının yansıması olarak, kanıtlanabilir bir şekilde parantez içine alınması gerektiğini savunur. Olgusal alanla sınırlandırılan dini araştırmaların zorunlu olarak *metodolojik ateizme* dayandırılması gerekliliği vardır (Berger, 2005, s. 160). Berger teorinin çerçevesini çizerken dinin kaynağı olan kutsalla değil, kutsalın beşerî hayata olan etkilerini inceleme ile ilgilenir. Bu araştırmanın kapsamı da dinin toplum yaşamındaki görünür etkilerini incelemektir.

Bu araştırmada nitel araştırma tekniği türlerinden, fenomenolojik gözlem, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Ayrıca dokümantasyon tekniğinden faydalanılmıştır. Sharan'a göre; yarı yapılandırılmış mülakat tekniği, görüşme sürecinde araştırmacıya rehberlik edebilen yarı yapılandırılmış sorulardan oluşur. Hazırlanan bu soruların görüşmenin seyrine göre esnek olduğu, görüşmecilerden araştırmaya özgü bilgilerin toplandığı bir tekniktir. Bu teknikle yapılan görüşmenin büyük bölümü, görüşmecilere aydınlatılması gereken probleme yönelik sorular yöneltilir (Sharan, 2013, s. 87).

Mülakat ve gözlemlerle birlikte kullanılan diğer veri toplama tekniği de dokümantasyon tekniğidir. Sharan'a göre, doküman araştırma öncesi ulaşılmış olan bir

nesne demektir. Dokümanlardan kasıt; resmi kayıtlar, mektuplar, hükümet dokümanları, resimler, tarihsel dokümanlar ve yaşam öyküleridir (Sharan, 2013, s. 131-132).

Veri toplama tekniklerinden biri olan gözlem; nitel araştırmalarda başat araçlardan biridir. Creswell'e göre; gözlem araştırılan konuya ve konu kapsamında sorulan sorulara göre şekillenir, gözleme katılan kişiler, içinde bulunulan ortam, diyaloglar ve davranışlar gibi unsurlar vardır. Nitel araştırmada araştırmacı gözlem sürecini tam olarak yapılandırmamıştır. Araştırmacı gözlem boyunca rolünü katılımlı olma bakımından değiştirebilmektedir (Creswell, 2018, s. 166-167).

Araştırma yapılırken, çalışma konusunu destekleyen yazılı belgeler ve Çan Şeyhlerinin toplumla ilgili faaliyetlerini ortaya çıkarmak için aile bireyleri ve bu konuda tecrübe ve bilgi sahibi olan diğer kişiler ile mülakat yapılarak çeşitli veriler toplanmıştır. Bu kapsamda, insanların bilincinde olanı açığa çıkarmak için 25 kişi ile görüşme yapılmıştır. Bu görüşmeler öncesinde yapılacak araştırma ile ilgili Bingöl Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan etik kurul onayı alınmıştır. Görüşülen kişilerden onam alınarak isim ve soy isim bilgilerine çalışmanın analiz bölümünde yer verilmiş ve açık kodlama kullanılmıştır. Açık kodlamada kullanılan ilk sayı görüşülen kişinin yaşını, sonrasında kullanılan sayı görüşme tarihi olarak belirlenmiştir.

2.6. Araştırmada Elde Edilen Bulguların Sınıflandırılması ve Analizi

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, araştırma konusuyla ilintili olarak şu başlıklar altında sınıflandırılarak analiz edilmiştir.

1. Anlaşmazlıkların Çözümü ve Toplumsal Barışın Muhafazası Üzerindeki Etkiler
2. Dinsel Kurumun ve Değerlerin Sürekliliğindeki Etkiler
3. Kadınların Toplumsal Yaşama Katılımındaki Etkiler
4. Sosyo-Politik Açıdan Etkiler

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİNGÖL'DE ÇAN ŞEYHLERİNE AİT DİNSEL FAALİYETLERİN TOPLUMSAL YAŞAMIN FARKLI ALANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

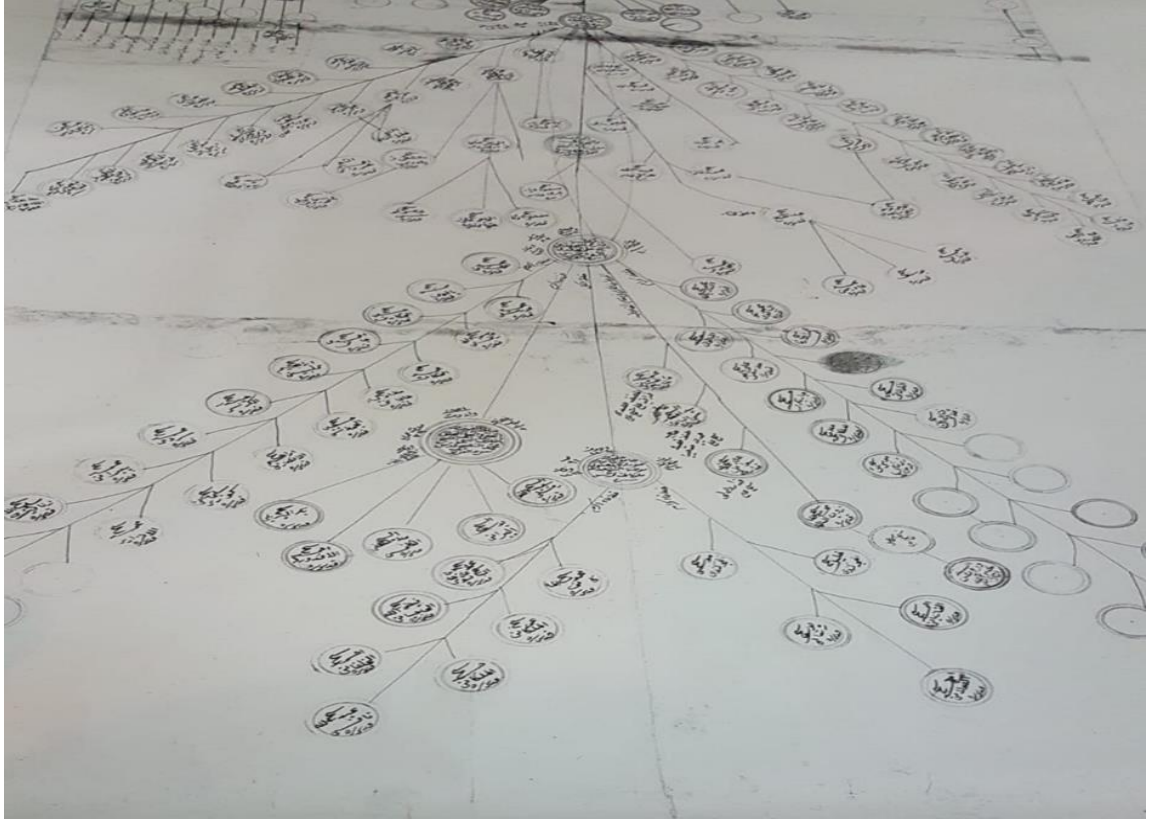
Bingöl şehrinde din, toplumsal yaşam ve ilişkiler üzerinde etkili toplumsal kurumlardan biridir. Bir taraftan geleneksel yaşamın devam ettiği, diğer taraftan modernleşmenin etkileri gözlemlenen Bingöl'de; geçmiş dönemlerle kıyaslandığında dinin toplumsal yaşam üzerinde etkileri belli noktalarda azalsa da hala önemini koruduğunu söylemek mümkündür. Bingöl üzerine yapılan araştırmalarda bu durumu destekleyen sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir (Korkutata, 2016b).

Bingöl'de toplumsal yaşamı biçimlendiren başlıca dinsel olgulardan biri tasavvufa bağlı dini teşekküllerdir. Bingöl ve çevresinde dini faaliyet gösteren dini birliktelikler, on dokuzuncu yüzyılda etkili bir tasavvuf ve ilim hareketi olan Nakşibendi Hâlidiliğe intisap ederek faaliyetlerini sürdürdüler. Şeyh Hâlidî Bağdadi'den halifelik alan Palulu Şeyh Ali Sebti; Bingöl'de Şeyh Ahmed El-Çani, Şeyh Abdullah Melekani, Şeyh Süleyman El-Küri, Şeyh Ahmed Halifani, Kıgılı Şeyh Selim Efendi, Şeyh Ahmet Çapakçuri gibi kişilere Hâlidilik halifeliği vermiştir. Bahsedilen şeyhler de yaşadıkları bölgelerde tarikat ve eğitim faaliyetlerini etkili bir şekilde sürdürerek, Hâlidiliği halifelik sistemiyle daha geniş bölgelere yaydıkları bilinmektedir (Ayış, 2017).

Bu çalışmanın konusu olan Nakşibendi Şeyhlerinden olan Çan Şeyhleri, Bingöl'e on yedinci yüzyılda yerleştiler. Kendini Seyyid'i olarak kabul eden aile, Şeyh Tahir el-Kadiri'nin soyundandır. 1650'li yıllarda, Farkin (Silvan)'den Bingöl'e göç eden Tahir el-Kadiri, Kadırmı denen bölgede tekkesini kurdu ve irşada başladı (Necmettin Korkutata, 62, Kasım 2022). Çan Köyündeki ilk cami ve medrese günümüze kadar belgelerle ve sözlü hafıza ile bilgileri ulaşan Şeyh Ahmed Çan'ın (1802- 1885) dedesinin babası olan Şeyh İbrahim (ö. 1722) zamanında inşa edilmiştir. Bölgede Çan köyü eğitim ve tasavvuf merkezi haline gelmiştir (Korkutata, 2016a). Çan şeyhlerinde tasavvuf geleneği, halifelik silsilesiyle ailenin bireyleri tarafından sürdürülmüştür.

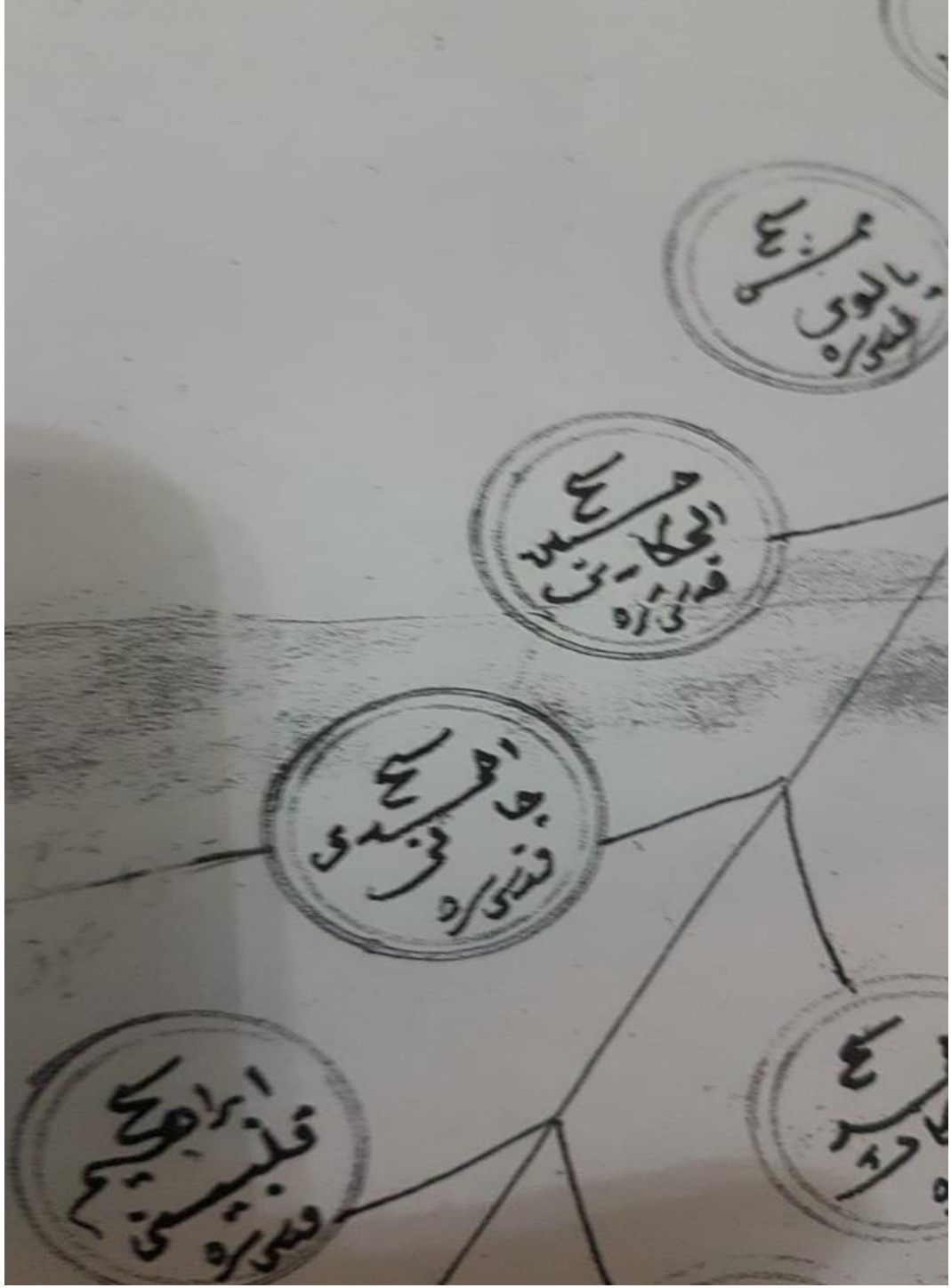
Bölgenin Kadiri gelenekten gelen ailelerinden olan Çan şeyhlerinden Şeyh Ahmed Çan, on dokuzuncu yüzyılda döneminin Müslümanları arasında kısa sürede

yayılan Nakşibendiliğin Hâlidilik koluna mensup olmuştur (Şekil-3.1, Şekil-3.2). Şekil-3.1’de Şeyh Ahmed Çan’ın adının kayıtlı olduğu bir tarikat şeceresi görülmektedir. Bu belgede Hâlidî şeyhliği verilmiş kişiler kayıt altına alınmıştır. Bu belge aynı zamanda sufi şeyhlerin rasgele belli görevleri üstlenmediklerini göstermektedir. Şeyh Ahmed Çan, Bingöl’de 7 farklı bölgede Hâlidî halifesi belirleyerek, tarikatın yayılışını hızlandırmıştır. Şeyh Ahmed Çan’ın atadığı tarikat halifelerden biri kendi oğlu olan Şeyh Eyüb, diğer halifeler ise Bingöl’ün farklı bölgelerinden ilim adamlarıdır (Korkutata, 2016a, s. 27). Şekil-3.3’ de Şeyh Ahmed Çan’ın sufi hareket olan Hâlidiliğin toplum üzerindeki etkisini artırmak için, Bingöl’de farklı bölgelerde yaşayan insanları temsilci olarak belirlediği anlaşılmaktadır.

Şekil 3.1- Nakşibendi Silsilenamesi (Tarikat şeceresi). (Bu belge Sabahattin Elçani’nin bildirdiğine göre Abdurrahim Fırat’tadır.¹)

¹ Avukat olan Fırat, Adalet ve Kalkınma Partisi MKYK üyesi ve 28. dönem Erzurum Milletvekilidir.

Şekil 3.2- Nakşibendi şeceresinde alttan ikinci daire Şeyh Ahmed Çan Kariyesi

Kısa sürede geniş alanlara yayılarak tesirli olan Nakşibendi Hâlidî tasavvuf hareketinin; dönemin koşullarında, toplumsal yaşamın devamlılığında belirli fonksiyonları yerine getirme suretiyle işlevsel olduğu anlaşılmaktadır. Din kurumu toplumun başka kurumlarını etkilerken, diğer taraftan da siyaset ve eğitim gibi kurumların bazı işlevlerini yeri getirmiştir. Kuzey Afrika toplumlarında antropolojik araştırmalar yapan *Müslüman Toplum* eserinin yazarı Gellner (2012, s. 283), eserinde şeyhlik sisteminin anarşik durumları kontrol altında tutmaya çalıştığını, okuryazar olmayan kabile üyelerine hizmet verdiğini, kan davalarına aracılık yapıp, sınırları koruduğunu ve yeminlere şahitlik etmek gibi daha farklı birtakım işlevleri de yerine getirdiğini belirtmektedir. Bahsedilen işlevler, okuma yazma eğilimi ve imkânı olmayan toplumun, somut bir kutsiyet atfedilen şeyhin kimliğinde gerçekleşmektedir. Bu doğrultuda şeyhlerin toplum üzerinde otoritesinin meşruiyeti; Weber'in (2012, s. 54) bahsettiği otorite türlerinden; nadir durumlarda karizmatik, genelde geleneksel temellere dayanmaktadır. Karizmatik otoritede liderin kutsaldan güç alan kimliğine ve onun koyduğu kuralların kutsallığına atıf yapılır. Geleneksel otoritede ise kutsal olduğuna inanılan geleneklerin gücünü elinde bulunduranların meşruluğuna dayalıdır.

Durkheim, dinin evrensel olan değerleri ifade ettiğini ve dinin toplumların düzenli bir şekilde varlıklarını sürdürebilmeleri için yeri doldurulamayan işlevleri olduğunu düşünmektedir. Din toplumsal bağları güçlendiren ve bireyin toplumla uyum içinde olmasını sağlayan bir kurumdur. Dini törenler toplumun normal işleyişini düzenleyen aynı zamanda da toplumun kolektif doğasını yansıtmaktadır. Aslında Durkheim, toplumsal dayanışmayı kuvvetlendirmeye yardımcı olan ahlaki bir düzenin

Şeyh Ahmed Elçani

İcazet alan:

Şeyh İsmail Efendi Elqerbaşı.

Şeyh Ahmed icazeti Şeyh Ali Essebti'den almıştır.

Ancak silsile adabında vefat eden şeyhin büyük oğlu Şeyh Muhammed Nasih babasının yerine geçtikten sonra bütün halifeler oğluna bağlılıklarını tazelerler dolayısıyla şeyhin oğlunun ismi silsilede anılır, dolayısıyla Ş. Ahmed önce Şeyh Ali Essebti'nin oğlunun ismini anmış sonra da Şeyh Ali Essebti'nin ismine geçmiştir.

Silsile şöyledir:

Şeyh Ahmed Elçani

Şeyh Muhammed Nasih

Şeyh Ali Essebti

Şeyh Mahmud Essahıb

Mevlâna Şeyh Diyaüddin Hâlid Elbağdadi

Efendimiz s.a.v den Hâlidî Bağdadiye'ye kadar 30 isim vardır.

Halidi Bağdadi 30. Sırada Ş. Ahmed Çani silsilenin 32.sirasındadır.

var olması gerekliliğinden bahseder. Bu doğrultudaki fonksiyonlar, toplumsal sistemde insanların ihtiyaçlarının belirlediği gereklilikler doğrultusunda açıklanabilir (Swingewood, 1998, s. 154-155).

Tasavvuf geleneğini sürdüren Çan şeyhlerinin, toplumsal kurumların işlevselliğini, dinin meşrulaştırıcı gücüyle devam ettirdiği söylenebilir. Sufi şeyhler, genel olarak hem dönemin koşullarında zayıf olan siyasi işlevi üstlenerek toplumdaki istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmuş hem de tasavvuf ve eğitim faaliyetlerinin sürmesinde etkili olmuşlardır. Şeyhlerin, insan bilincini dönüştürerek, toplumda ortak değerlerin oluşmasında dinsel toplumsallaşmanın sağlanmasında rol oynayarak, insanları toplumsal kuralların sınırları içinde tutmaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bu zaviyede Berger (2016, s. 122- 123), dinin insanın hayatını değerler ve anlamlar dünyasına göre düzenlediğini, dinin toplumda sembolik anlamların kaynağı olduğunu vurgular. Berger, dini toplumsal kurumların üstünü kaplayan *sembolik bir kubbeye* benzeterek, din olgusunun toplumsal kurumların devamlılığını sağladığını ve dinin toplumsal kurumların içine işleyerek, bu kurumların istikrarını sağladığını belirtmektedir.

3.1. Anlaşmazlıkların Çözümü ve Toplumsal Barışın Muhafazası Üzerindeki Etkiler

Hâlidiliğin kendine özgü özellikleri çerçevesinde, Hâlidî tasavvuf hareketi Bingöl'de kısa sürede yayılmış, Şeyh Ahmed Çan ve 7 oğlu bölgede irşat faaliyetlerini yoğun bir şekilde yürüterek, Bingöl ilinin genelinde Hâlidiliğin etkili olmasında yakından rol oynamışlardır. Bruinessen'e göre (2010, s. 44- 45), şeyhlerin bölgede etkili olmalarının nedeni, otorite boşluğu olması ve iktidar olma kavgası vererek varlıklarını sürdüren aşiretlerdir. Bir diğer neden de bahsedilen dönemde Batılı misyonerlerin etkisiyle örgütlenmeye başlayan Ermenilerdir. Farklı düzlemlerde çatışmaların yaşandığı toplumda tarikat şeyhleri, toplumda otoriteyi sağlayan liderler olarak ön plana çıkmışlardır. Dönemin sosyo-politik koşulları, şeyhlerin toplum içinde *kanaat önderi* kişiler olarak görülmesine kaynaklık eden bir zemin oluşturmuştur.

Osmanlı zamanında, Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeler sonrasında bölgedeki faaliyetleriyle ön plana çıkan emirliklerin, merkezi yönetimin güçlendirilmesi adına ilga edilmesine karar verilmiştir. Bingöl'deki yerel hanedanların

gücünü kırmak için yerel hanedanların sahip oldukları ekonomik kaynaklar merkezi yönetim tarafından azaltılmaya çalışılmış ve yerel hanedanların toplum üzerindeki hâkimiyetini zayıflatmaya yönelik daha farklı çalışmalar da yapılmıştır. Gücü zamanla azaltılan hanedanların yerine devletin memurları görevlendirilmiştir (Demir, 2014).

Bingöl’de belli aşiretlerin varlığı ile ilgili çeşitli arşiv vesikalarına dayanan araştırmalar bulunmaktadır (Öğmen, 2014). Bölgedeki devlet görevlileri, çoğunlukla birbirleriyle çatışma halinde olan aşiretlerle, on dokuzuncu yüzyıldaki misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle büyümeye başlayan Ermeni problemleriyle baş etme konusunda yetersiz kaldılar. Bingöl’de eksik olan siyasi otorite boşluğu, dini faaliyet gösteren şeyhler tarafından doldurulmuştur. Şekil 3.4’teki belgede, saldırı ve yağmaya uğrayan Ermenilerin toplu bir şekilde Şeyh Ahmed Çan’ın oğlu olan Şeyh Eyüb’e sığındıklarına dair bir belge bulunmaktadır. Yine şekil 3.5’te aşiretler arasındaki kavgaların çözümü için, şeyhlerin barış girişimleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgeler, bölgede siyasi otorite boşluğu olduğunu, şeyhlerin bu siyasi boşluğu doldurma ve toplumsal düzeni sürdürme çabası içinde olduklarını göstermektedir.

Şeyhlerin aşiretler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde önemli rol oynadıklarına dair yazılı kaynakların yanı sıra sözlü gelenek üzerinden aktarılan bilgiler de mevcuttur. Bu konudaki bilgiler, aşiretler arasındaki çatışmaların, toplumun varlığını ve devamlılığını tehlikeye atabilecek boyutta olduğunu göstermektedir. Bingöl’de ciddi sayıda ölümlerin yaşandığı bu aşiret çatışmalarının sonlanmasında ve anlaşmazlıkların daha büyük çatışmalara dönüşmemesinde şeyhlerin çaba sarf ettikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda Necmettin Korkutata’nın aktarımları şöyledir:

“(...) Eski aşiret savaşlarında, bir aşiret diğer aşiretin bütün bireylerini yerinden yurdundan ederek, toplu bir şekilde sürgüne gönderirdi. Bingöl’deki aşiretlerin birbirlerini yok etmemelerinin ve sürgün ettirilmemelerinin nedeni Çan Şeyhleridir. Örneğin Zikte ve Az aşireti arasında geçmişte büyük bir kavga çıkmıştır. Murat Nehrinde köprü olmadığı için Zikteliler keleklerle⁵ karşı tarafa geçmişler. Çan şeyhlerinden Şeyh Hamzi ve Şeyh Eyüp araya girip kavgayı önlemişler. Şeyh Eyüb’ün silahlı güçleri vardı, mülki amir gibi davranmaktaydı. Bir başka kavga da Azlılarla Şabanlıların kavgasıdır. Bahsedilen kavgada 70 kişi ölmüştür. Bu kavgada da Şeyh Mahmut, tarafların arasına girip kavgayı önlemiştir. Yine başka bir kavga da Az ve Miyelan aşireti arasındadır. Bahsedilen kavgayı Şeyh Nizamettin çözmüştür (...)” (Necmettin Korkutata, 62, Kasım 2022).

Yeni ulus-devletin kurulmasının sonrasında da şeyhlerin toplumsal düzeni ve birliği bozan sorunları çözme konusunda bazı görevleri yerine getirdiği görülmektedir. Aşiretlerin güçleri oranında etkili olduğu Bingöl’de her âlim bir bölgeye gidip dini faaliyetlerini sürdürmüştür. Bir yandan bu dinsel faaliyetler yürütülürken, öte yandan bölgede çeşitli suçların yaşanmasının da önüne geçilmeye çalışılmıştır. Hüsametdin Korkutata’nın⁶ ortaokula gittiği zamanlarda yaşadığını belirttiği bir olayı bu duruma örnek göstermek mümkündür:

Telgrafnâme
Mahall-i irsâli: Erzurum
Numara: 13107

C. 10 Ağustos sene 1312. Keyfiyet Bitlis vilâyetinden taraf-ı âciziye de bildirilmesiyle mütecâsirlerin bi'l-istisâl mahkemeye teslimleriyle müşârun-ileyhâdan bukere gelen telgrafnâmede şeyhlerin usûlü dâiresinde mahkemeye mürâca‘at eylediklerinden (...) icrâ idüğü ve Şeyh Eyüb Efendi'nin Şerinan ve Sancak nâhiyeleri ahâlisinin te'lif-i beynleri için Kiğı'ya gitdiği gösterilip bunun üzerine mezkûr kaymakamlığa tekrâr tebligât-ı ekîde icrâ kılındığı ma'rûzdur. Fî 12 Ağustos sene 1312

Erzurum vâlisi Rauf
Komisyona fî 13

⁵ Ahşap parçalarının şişme tulumlar üzerine yerleştirilmesiyle oluşturulmuş, nehirlerde karşı tarafa gidiş-gelişleri sağlamak için kullanılan geleneksel bir araç.

⁶ 21., 22. ve 23. Dönem Refah Partisi Bingöl Milletvekili.

“(...) Ben ortaokuldayken, Bingöl Valisi okuldan beni ciple aldırıp, “git amcan Şeyh Siddık’ı getir” dedi. Bölgedeki aşiretlerden olan Miyelan ve Hazar Şeridi birbirine girmişti. Vali: “bu durumu ancak Şeyh Siddık durdurur” dedi. Aşiret taraflarının hepsi silahlı olduğu için askerler de iki tarafın arasına giremiyordu. Çan köyüne gittim, Şeyh Siddık: “cip beni tutar” dedi ve kendi atıyla Miyelan’a gitti. Orada “Ben ölmeden hiç kimse birbirini öldüremez” dedi. Şeyh Siddık dik başlılık yapanlara sert davrandı. Aşiretler arasında barışı sağladı (...)” (Hüsamettin Korkutata, 76, Temmuz 2022).

Bingöl’deki Şeyhlerin, toplumsal birliği sağlamak için; toplumda farklı kültürel ya da inançsal aidyetleri olan gruplarla genelde iyi ilişkiler içinde olduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında görüşme yapılan Hüsamettin Korkutata, Şeyh Ahmed’in Alevilerle iyi ilişkiler içinde olduğunu belirtmektedir. Alevi büyüğü Küçük Ağa, Şeyh Ahmed’i köyüne davet edip, ona sevgisini belirtmek için: “Beni kendi evladın olarak bil. 7 köyüm var. 3’ü benim, 4 köy de senin olsun” demiştir. Şeyh Ahmed de kendisinin çocuklarına bir şey bırakmak istemediğini söyleyerek yapılan teklifi reddetmiştir. Türkiye’nin farklı yerlerinde Aleviler ve Sünniler arasında birtakım gerginlik ve çatışmaların yaşandığı bir ortamda, Sabahattin Korkutata aile büyüklerinin kendilerine önemli nasihatte bulduklarını belirtmektedir: “Büyüklerimizin vasiyeti şöyleydi: Alevilere düşman bakmayın, onları dışlamayın. Onları ülkeye ve topluma kazandırın.” S. Korkutata Çan Şeyhlerinden Alevilere yönelik bir düşmanlık olmadığı gibi Alevilerin de Çan Şeyhlerinin zor zamanlarında onlara destek verdiklerini belirtmektedir (Sabahattin Korkutata, 74, Temmuz 2022).

Alevilerin kendi aralarında karşılaştıkları bazı sorunların çözümünde Çan şeyhlerini otorite olarak gördüklerine dair bulgular vardır. Şeyh Ahmed döneminde, mahkemeler Muş’ta olduğu için sadece Sünni değil, aynı zamanda Alevi bazı davacılar, Çan köyünde şeyhin yanına gelerek sorunlarının çözülmesini isterdi. Aleviler arasındaki kan davalarının da çözülmesinde şeyhlerin gayretleri vardı. Alevilerle ilişkileri iyi olan Çan Şeyhleri, Bingöl’de Alevi köyü olan Karyer’de, bilinen bir kan davasını sulhiyete bağlamışlardır (Korkutata, 2016a).

Şeyh Ahmed Çan zamanında, Alevi köyü olan Karyer’de yaşayan bazı Alevilere yönelik dışlayıcı olaylar vuku bulmuştur. Bu olaylar üzerine, Şeyh Ahmed Çan birkaç yıl yaz aylarında Karyer’de yaşamıştır. Karyer bölgesindeki Aleviler, orada tutunup kalabilmek için Şeyh Ahmed’in desteğini almışlardır. Alevilerin Şeyh Ahmed Çan’a hürmet göstermesinin bir nedeni de Şeyh Ahmed’in Seyyid olarak bilinmesidir.

Bölgedeki Aleviler bu yüzden Çan Şeyhlerine deza (amcaoğlu) derlerdi. Uzun zaman Çan Şeyhleri ile ilgili sözlü hafızada kalan bilgileri toplamak için çalışan Necmettin Korkutata, Şeyh Ahmed'in "Aleviler Ehli Beyte sevgi duyan insanlardır, İslam dışı inanışta değillerdir" dediğini aktarmaktadır. N. Korkutata, Karyer'deki Alevilerin Kur'an-ı Kerim okuduklarını ve camide Cuma namazı kıldıklarını belirterek, Karyer bölgesinin Sağyan köyündeki Tekke'nin bir köşesinde Şeyh Ahmed Çan'a ait olduğu söylenen cübbe ve asanın da hala muhafaza edildiğini ifade etmektedir. Bahsedilen tekke önündeki dut ağacının da Şeyh Ahmed Çan tarafından dikildiği ve bu ağaca Alevilerin kutsal bir değer atfettikleri de bu bilgiler arasındadır (Necmettin Korkutata, 62, Ekim 2022).

Bingöl'deki Alevi vatandaşlar üzerinde yapılan araştırmalarda, Alevi ve Sünnilerin toplumsal açıdan farklılıklarla bir arada yaşamanın ve dayanışmanın başarılı örneklerini verdikleri görülmektedir (Bulut, 2008). Bingöl bölgesindeki Alevi ve Sünniler arasında düzeyli bir toplumsal ilişkinin olduğu; Alevilerin Sünnilerin yaptığı bazı ibadetleri yapıp, Sünnilerle camiye gittikleri, birlikte namaz kıldıkları, oruç tuttukları ve bir kısım Sünni'nin de Alevilere ait ibadetleri yerine getirdiği görülmektedir (Taşgın, 2007).

Yerel yöneticilerin yetersiz olduğu Bingöl'de on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda, toplumun bekası için bölgede yaşayan şeyhlerin asker toplayarak, Ruslara karşı verilen mücadelede gönüllü komutanlık yapıp, Osmanlı ordusuna katılarak savaştıkları bilinmektedir. Çan köyünde yaşayan Şeyh Ahmed Çan, gazi olan oğlu Şeyh Mahmud'u da yanına alarak bölgedekilerle beraber Osmanlı Rus savaşına katılmıştır. Yine Ruslara karşı 93 harbinde Şeyh Mahmut, gönüllü olarak savaşa katılmıştır. Şeyh Mahmud'un savaş teçhizatı halen korunmaktadır (Korkutata, 2016a). Şenig köyünden Hasan Levent, dedesinin dedesi olan Ahmet Ağa ve Simani köyünden Nufer Ağa'nın, 1877'de Şeyh Ahmed Çan ile Ermenistan Karabağ'da Ravan Ovası'nda savaşa katıldıklarını, dedesinin ve Nufer Ağa'nın orada şehit düştüklerini belirtmektedir (Hasan Levent, 77, Aralık 2022). Zahid Başçı babasının kendisine aktardıklarından hareketle, şeyhlerin savaşlarda mühim roller üstlendiklerini belirtmektedir:

"Dedemin dedesi Sofi Hasan (Sofi Cafon olarak bilinen aileden), Sancak Geylan Avas (Sudüğünü) köyünde yaşıyordu. Şeyh Ahmed Çan'ın babası Kadiri olan Şeyh Eyüb'ün müridiydi. Dedem Sofi Hasan kendi evini camiye çevirmiş, yapılan ilk camide de Çan

Medresesinde yetişmiş olan Molla Halil imam olmuştur. Sofi Hasan Çan şeyhleriyle beraber savaşa katılmıştır. Dedemin dedesinin kılıcı muhafaza edilmektedir” (Zahit Başçı, 66, Nisan 2023).

Şeyhlerin toplumsal birliği sağlamak için 1. Dünya Savaşı'nda Rus cephelerinde oldukça aktif rol aldıklarına dair bilgiler mevcuttur. 1. Dünya Savaşı'nda Bingöl'de altı milis alayı kurulmuştur. Bu milis alaylarından üçünün bölgedeki şeyhler tarafından kurulduğu bilinmektedir. Gökdere bölgesinden Şeyh Şerif ve Solhan bölgesinden Şeyh Abdullah Melekan Erzurum'da Hasankale'ye gidip Ruslarla savaşmıştır. Şeyhler tarafından kurulan bir diğer alay da Çan Şeyhlerinden olan Şeyh Eyyüb tarafından kurulmuştur. Kurulan bu alayda Çan Şeyhlerine bağlı olan Az, Nakşan ve Sekeran aşiretleri yer almıştır. Şeyh Eyüb'ün alayı kendi bölgesinde savunmada kalmıştır (Sabahaddin Elçani,⁷ 58, Ağustos 2022). Şeyh Ahmed'in oğlu Şeyh Eyyüb yıllarca alay komutanlığı yapmıştır. Sivilleri toplayıp Ruslara karşı savaşmıştır (Şahabettin Korkutata, 75, Temmuz 2022, Çan). 1. Dünya Savaşı'nda Şeyh Eyyüb aşiretleri bir araya getirerek Masalla deresinde cihatçı alay kurdu. Ruslara karşı kurulan alayda Şeyh Eyyüb, askerlerin bütün ihtiyaçlarını karşıladı. Bu mücadele sonucunda şehitler de olmuştur (Diyaddin Korkutata,⁸ 70, Temmuz 2022).

Çan Şeyhlerinin savaşlarda aktif rol alması ve aşiretler arasındaki kavgaların çözümünde etkili olmasının yanı sıra Ermenilerin şeyhlere sığınması, şeyhlerin siyasi anlamda güçlü olduğunu göstermektedir. Bu konuda Mardin (2017, s. 12), Nakşibendiliğin on sekizinci yüzyıldaki yenilenmecî hareketiyle sonraki yüzyıllarda siyasi görevleri üstlendiklerini ifade etmektedir. Mardin'e göre, Müceddidi Nakşibendi olan Şeyh Şamil'in sömürge olmaya karşı çıkması ve Çin'de Nakşibendiğin etkili olması; tarikatların Müslümanlar arasında yeni bir aktivizmin başını çektiğini gösterir.

Çan Şeyhlerinin elde edilen veriler doğrultusunda dönemin koşullarında toplumsal düzeni, birliği ve dayanışmayı sağlamak için çabaladıkları ve yukarıda belirtilen belirli noktalarda başarılı oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Dinin kültürü şekillendirmesiyle oluşan değerler, toplum içerisindeki bireyleri genelde düzene uymaya yönlendirmektedir. Berger (1993, s. 69), dinin toplumda bir gerçeklik üreterek

⁷ *Ulemauna Minelmüdderrisine Fi'l Karnil İşrin* kitabının yazarıdır.

⁸ *Tasavvuf Yolunda* kitabının yazarıdır.

yasallaştırma (meşrulaştırma) kaynağı olarak toplumun yaşamını düzenlemede tarihi rolünün olduğunu belirtmektedir. Berger'e göre, din meşrulaştırma aracı olarak toplumsal gerçekliği korumaktadır. Berger, insan eylemlerinin düzensiz olduğunu ve kalıcı olmadığını ama dinin insan davranışlarını kalıcı bir düzene kavuşturduğunu savunmaktadır.

Şeyhler, bölgede yaşayan insanların kendilerine gösterdikleri saygıdan dolayı toplumda vuku bulan anlaşmazlıkların çözümünde arabulucu olarak, hayati rol icra etmişlerdir (Bruinessen, 2015, s. 311). Ayrıca şeyhler insanlar arasındaki küçük anlaşmazlıkların; büyük husumetlere ve kan davalarına dönüşmeden çözülmesinde, taraflar arasında barışı sağlayarak büyük suçları önlemede işlevsel olmuşlardır.

Devlet otoritesinin olmadığı veya zayıf olduğu dönemlerde şeyhlerin silahlı güçler oluşturarak, yaşanan adli olaylara müdahale ettiği durumlar da yaşanmıştır. Şahabettin Korkutata Bingöl'ün Karlıova ilçesinden gelen bir grubun Şenig köyünden bir sürü hayvanı çaldığı bilgisinin Şeyh Ahmed Çan'ın oğlu olan Şeyh Eyüb'e ulaşmasının akabinde, Şeyh Eyüb'ün adamlarını yanına alarak, hırsızların izini sürdüğünü ve çalınan hayvanları bularak, sahiplerine geri getirdiklerini aktarmaktadır (Şahabettin Korkutata, 76, Temmuz 2022, Çan).

Cehalet içinde olan insanlar arasında sorun olduğunda, onları kontrol etmenin zor olduğunu ve bu insanların birbirlerine zarar vermek amacıyla kavga etme eğilimlerinin daha fazla olduğuna dikkat çeken N. Eyüpkoca, kendi çocukluğu döneminde şeyhlerin dönemin aydınları olarak görüldüklerini ve insanlar arasında vuku bulan kavgaları ve arazi anlaşmazlığı gibi meseleleri mahkemeye gitmeden çözdüklerini belirtmektedir. Eyüpkoca, köyünde yaşayan Çan Şeyhlerinin çok tesirli bir şekilde, Bingöl sınırlarını da aşan bir nüfuzla, toplumsal barışı sağladıklarını ve bunu yaparken de dini referans aldıklarını ifade etmektedir. Örneğin, Solhan ve Karlıova'da bazı ölümlere neden olan kavgalar olduğunda, Şeyh Ahmed'in çocukları ve torunlarının, yaşanan çatışmaların boyutunun daha çok artmasının önüne geçilmesi ve toplumsal barışın tekrar sağlanmasında rol oynadıkları aktarılmaktadır (Nihat Eyüpkoca, 62, Eylül 2022).

Bingöl'ün Az bölgesinden Mehmet Buyankara⁹, Çan şeyhlerinin, toplumda meydana gelen olayların insanlar arasında daha büyük husumetlere dönüşmesini önlemek amacıyla devam eden arabulucu rollerini yerine getirmek suretiyle yaşanan olayları çözüme kavuşturmaya çalıştıklarını belirtmektedir:

“(...) Şeyhlerin geçmişte toplum üzerinde etkisinin çok olduğunu, günümüzde ise şeyhlerin çocuklarının ve toplumun dini duygusunun zayıflamasının sebebi ile şeyhliğin etkisinin azaldığını ama şeyhlerden dinini samimi bir şekilde yaşayıp başka şeye alet etmeden yaşayan etkin ve yetkin olanlar olduğunu ve toplumun bu şeyhlere saygı ve sevgi gösterdiğini görüyoruz. Şeyhlerin toplumun şekillenmesinde işlevleri vardır. Çan Şeyhlerinin kavga, gürültü ve bir olay olduğunda anlaşmazlıkların çözümünde etkileri vardır. Örneğin 4-5 sene önce Bingöl'ün merkeze bağlı Tarbasan köyünde bir olay oldu; Çan Şeyhleri ve din adamları olayı çözdü. Barış yemeği yenerek olay güzel bir şekilde sonuca bağlandı. Amcamın oğlu, 7-8 sene önce bir trafik kazası geçirdi, bunun sonucunda bir ya da iki kişinin vefatına neden oldu. Bu olay, Çan Şeyhleri ve ileri gelen din adamları tarafından çözüme kavuşturuldu (...)” (Mehmet Buyankara, 52, Ekim 2022).

Diyaddin Korkutata; Elmalı ve Parunguk köyünde, 1973 yılında Kös, Feğran, Körtew, Nakşan, Miyelan, 1970'te Beritanlılarla Tekörenlilerin kan davalarının Çan Şeyhleri tarafından çözüme kavuşturularak, sulhiyetin sağlandığını aktarmaktadır (Diyaddin Korkutata, Yaş 70, Temmuz 2022). 1999' da Körtew ve Garip köyünde, 2021 yılında Düzağaç'ta, bir kan davası çözüme kavuşturduklarını belirten Sabahattin Korkutata, Alkırag köyünde karşılıklı husumete dönüşmek üzere olan, kız kaçırma olayını da toplumsal gerginliğe dönüşmeden çözdüklerini ve insanların, sorunlarının çözümü için önce kendilerine geldiklerini, sorunları çözümlenmezse mahkemeye gittiklerini aktarmaktadır. Sabahattin Korkutata, son yıllarda Bingöl'de *Kanaat Önderleri* toplantılarının düzenlendiğini ve Atik Korkutata ile bu toplantılara katıldıklarını ifade etmektedir (Sabahattin Korkutata, 73, Temmuz 2022).

Ayşe Korkutata, babası Şeyh Necmettin'in, insanlar arasındaki sorunları çözmek ve toplumsal barışı sağlamak için gayret sarfettiğine dikkat çekmektedir. “1971 yılında biz Çölek köyünde yaşarken, köyde bir adam çıkan kavgada sopalarla dövülerek

⁹ Ankara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi mezunu olan Buyankara öğretmenlik yapmaktadır.

öldürüldü. Babam bu olayı çözdü ve iki tarafı barıştırdı. Eğer babam bu olayı çözmeseydi, köylüler birbirine girerdi” (Ayşe Korkutata, 65, Aralık 2022).

Şeyhlerin ve din adamlarının yaşanan kavgalarda barışı muhafaza etmek için gayret sarf ettiklerini ve arazi anlaşmazlıklarını çözdüklerini vurgulayan katılımcılardan biri de Sabahattin Elçani'dir. Elçani, insanların daha geçmişe gidildiğinde hükümetin, polis ve jandarmanın olmadığı bir geleneğe sahip olmalarının etkisiyle, karşılaştıkları sorunların çözümü için yaşadıkları bölgede söz ve davranışları ile etkili olan şahsiyetlere müracaat ettiklerini belirtmektedir. Elçani, resmi mahkemelerin kurulmasının sonrasında ise, bu mahkemelerde sorunların çözümünün uzun sürmesi nedeniyle, insanların yaşadıkları sorunları daha çabuk çözmek için şeyhlere ve din adamlarına müracaat ettiklerini söylemektedir. Karlıova'da 10 yıl kendi medresesinde müderrislik yapan Elçani, tapu kadastronun 1988-1990 yılları arasında bölgeye geldiğini, bu süreçte arazi anlaşmazlıkları yaşandığını ve yaşanan bu anlaşmazlıkların mahkemeye taşınması durumunda, çözümünün uzun süre alacak olmasından dolayı insanların arazi anlaşmazlıklarının yüzde doksanında hocalara müracaat ettiğini ifade etmektedir. Elçani, insanların din adamlarına müracaat etme nedenini, yaşanan problemlerin daha çabuk çözülmesini istemelerinin yanında bazı insanların da inançlarından dolayı din adamlarına başvurduklarına dikkat çekmektedir (Sabahattin Elçani, 58, Ağustos 2022).

Günümüzde tasavvuf ve tedrisat faaliyetlerini sürdüren Molla Mehdin, şeyhlerin toplumsal yapı içerisinde gruplar üstü bir konumu olduğunu belirtmektedir. Molla Mehdin'in aşağıda yer alan aktarımındaki değerlendirmeleri dikkate alındığında; şeyhlerin toplum üzerindeki etkilerinin geçmişe göre azalmakla birlikte günümüzde de tesirlerinin sürdüğü anlaşılmaktadır.

“(...) Şeyhlerin aşiretler üstü bir konumu vardır. Karlıova'da yaşayan halkın anlattığına göre, Karlıova'da cinayetler işlenirmiş. Bir adam öldürme olduğunda, orada yaşayan halk, üç kişiyi yola gönderirlermiş. Bir kişi Çan şeyhlerine, bir kişi Melekan'a, bir kişi de Palu'ya gidip oradaki şeyhleri çağırırılmış. Şeyhler Karlıova'ya gidip barışı sağlamış. Bingöl'de cinayetler sonrası oluşan kan davaları ve insanlar arasındaki diğer husumetlerin çözümünde, şeyhlerin etkisi sürmektedir. Halkın şeyhlere güveni hala devam etmektedir. Bu güvenin nedeni ise, geçmişte şeyhlerin her zaman barışı sağlamak için çabalamalarından kaynaklanmaktadır (...)” (Mehdin Korkutata, 44, Ağustos 2022).

Molla Mehdi'nin, araştırma çerçevesinde kendisiyle görüşmenin yapıldığı gün, Yeni Mahalle'de yaşayan Romanların kavga etmelerinin sonrasında, barış için kendisini çağırdıklarını, tarafların arasını bulduğunu ama sorunu çözerken çok zorlandığını belirterek eskiden beri devam eden bu geleneğe şöyle dikkat çekmektedir:

"(...) İnsanlar Az bölgesinden, Pueğ'den, Yamaç ve Genç'ten geçmişten beri süren arazi anlaşmazlıkları, kavgalar ve husumetlerin çözümü için bize geliyorlardı. Birkaç gün önce çözdüğümüz son kan davası 43 yıl sürmüştü. Çok uğraşp tarafları buluşma noktasına güçlkle getirdik (...)" (Mehdin Korkutata, 44, Ağustos 2022).

Araştırma kapsamında görüşmelerin yapıldığı katılımcıların bazıları Bingöl'ün çok sayıda köyünü içine alan Az bölgesinde faaliyet gösteren Şeyh Muhyeddin'in, bu bölge odaklı kavga ve anlaşmazlıkları çözerek, bölgeye sükûnet ve huzur getirdiği yönünde ortak bir vurguda bulunmaktadırlar. Şeyh Muhyeddin'in torunu olan Molla Mehdi'nin anlattıklarına göre, Bingöl'deki aşiretler arasında güçlü bir aşiret olan Az aşireti, kendi içinden milletvekili ve belediye başkanı seçebilecek güce de sahip bir aşiret olarak, zaman zaman bu nüfuzunu bölgedeki insanlar üzerinde baskı aracına dönüştürebilmiştir. M. Mehdi'nin, şeyhlerin aynı zamanda aşiretlerin gücünü kırmak konusunda roller icra ettiklerine, Aşağı Takoran köyünden Hacı Hadin'in söylediğini belirttiği aşağıdaki aktarımı referans göstermektedir:

"(...) Babam Derviş Ağa'ya sordum, "Şeyh Muhyeddin kimdir? Sen ona hep dua ediyorsun". Babam: "Az aşireti çok güçlüydü, bizi sık sık dövüp, hakaret ederlerdi. Şeyh Muhyeddin Az'a gittiğinde, biz özgür olduk. O yüzden o adama dua ediyoruz" dedi (...)" (Mehdin Korkutata, 44, Ağustos 2022).

Günümüzde Bingöl'de ve çevresinde birbirini seven reşit durumdaki kız ve erkeklerin, genelde ailelerinin evliliklerine karşı çıkması nedeniyle, kendi aralarında anlaşp, evlenmek amacıyla evden ayrıldıkları ve 'kız kaçırma' olarak bilinen hadiseler de yaşanmaktadır. Kız kaçırmalar, ailelerin rızasının olmaması ya da maddi kaygılardan dolayı yaşanmaktadır. Bu tür olayların yaşanması durumunda, genelde şeyh ailesinden kişiler devreye girerek, aileler arasında husumetlerin olmaması ve adli olayların yaşanmaması için tarafların arasını düzeltmeye çalışmaktadırlar.

Evlilikle ilgili bir diğerkonu da kız istemelerde ve evliliklerde ailelerin maddi anlamda beklentilerini azaltıp evlilik sürecinin kolaylaşması amacıyla şeyh ailesinden

kişiler, tarafların isteğiyle devreye girmekte ve yaşanan anlaşmazlıkları çözmeye çalışmaktadırlar.

Özetle halkın kayda değer bir kesimi tarafından hatırlı kişiler olarak bilinen şeyhlerin toplumda vuku bulan adli olaylarda, anlaşmazlıklarda, kan davalarında, kavgalarda, kız kaçırma durumlarında tesirleri geçmişe göre azalmış olsa da arabulucu fonksiyonlarının devam ettiği anlaşılmaktadır.

3.2. Dinsel Kurumun ve Değerlerin Sürekliliğindeki Etkiler

Şerif Mardin'e göre, yeni Cumhuriyet'in ideolojisinin temel hedefi, toplumun her alanda sekülerleşmesiydi. Bu doğrultuda yapılan yenilikler, Batı örnek alınarak gerçekleştirildi. İslam'ın şekillendirdiği kültürel birikim, insanların yaşamına yön vererek, toplumsal hayatın derinlerine kök salmış durumdaydı. Kemalist ideoloji, din kökenli kültürel birikimin yerine, insanların hayatlarına yön verecek seküler modeller geliştirmeye çalışsa da Mardin'e göre bunda başarısız olmuştur (Mardin, 2021, s. 161). Bu noktada tarikatlar, tekkesiz bir şekilde faaliyetlerine devam ederek, dinin toplumsal yaşama nüfuz etmesinde etkili oldular.

1925 yılındaki yasal düzenlemeler neticesinde tekkeler kapatılsa da mevzuatsal düzenlemelerle tasavvuf geleneğinin mahiyetine karışılmamıştır. Algar'a göre, Tekkelerin kapatılması, tarikatların faaliyetlerine engel olmamış, Nakşibendiler tekkesiz de geniş bölgelere yayılabilmişlerdir. Tekkeleri olmayan Müslümanlar tasavvufu camilerde, evlerde ve en önemlisi bağlı oldukları şeyhlerin kimliğinde yaşatmışlardır (Algar, 2019, s. 407- 408).

Şeyh Ahmed'in çocukları ve torunları, geçmişten günümüze Bingöl'ün birçok yerine dağılıp, dinsel açıdan yol gösterme, vaaz ve nasihatlerde bulunma faaliyetlerini devam ettirdiler. Bu kişiler, halkın ilgi ve davetiyle gittikleri bölgelere yerleşerek, bu bölgelerde tedrisat ve tasavvuf faaliyetlerini sürdürmüş ve bölge halkının, İslam'a uygun bir biçimde hayatlarını sürdürmelerine yönelik çaba içerisinde olmuşlardır. Diyarbakır'da yaşayan, ancak köylülerin daveti ile babasının önceden yaşadığı Bingöl'ün Yamaç bölgesindeki Lotan köyünde yaz aylarında yaşayan Şerafettin Korkutata'nın aktardığına göre, Şeyh Said olaylarından sonra Çan Şeyhleri İslam'ı tebliğ etmek için faaliyetlerini gözlerden uzak bir şekilde devam ettirdiler. Bu doğrultuda Şerafettin Korkutata'nın amcası Şeyh Mücahid, Yamaç (Musyan) bölgesine

gidip insanlara yol göstermeye başlamış ve sonra bu bölgeye yerleşmiştir. Şeyh Mücahid vefat ettikten sonra, kardeşi Şeyh Nizamettin, Miyelan'a, diğer kardeşi Şeyh Necmettin Çölek'e, babası Şeyh Alaveddin Lotan'a, amcası Şeyh Selahattin Geylan Köyüne yerleşmiştir. Şerafettin Korkutata, geçmişte bölgedeki 36 köyün babası ve amcasına bağlı olduğunu ve bölgedeki insanların hala onlara teveccüh gösterdiğini belirtmektedir (Şerafettin Korkutata, 86, Temmuz 2022, Lotan).

Şeyh Alaveddin'in oğlu Şahabeddin Korkutata, amcası Şeyh Mücahid' in Gökdere köyünde cami yaptırdığını ve tedrisat faaliyetlerini devam ettirip, halka yönelik yol gösterme faaliyetinde bulunduğunu aktarmaktadır. Çan Şeyhlerinin Bingöl ve yörelerinde çoğu uyumsuzlukları hallettiklerini ve amcası Şeyh Nizamettin'in talebe yetiştirip, ova köylerini ziyaret ederek, bu bölgelerdeki insanlara dinsel çerçevede yol gösterdiğini belirten Ş. Korkutata, şeyhlerin bu yönleriyle memlekete faydalı olduklarını, gittikleri yerlerde cami ve cemaat olmadığı halde, insanları dini konularda aydınlattıklarını ifade etmektedir:

"(...) Babam Şeyh Alaveddin Lotan (Gökdere) köyünde kalırdı. Ben Terek köyünde imamdım. Bir abim Madrag köyünde, diğer abim de Şinek köyünde imamlık yapardı. Biz Lotan'dayken Bingöl'ün her tarafından, Genç'in uzak köylerinden insanlar gelip babamdan irşat dersleri alırlardı (...)" (Şahabeddin Korkutata,75, Temmuz 2022).

Şeyhlerin, tasavvuf yoluyla toplumun; İslami kuralları ahlaki terbiye ve eğitimle içselleştirmesi için çeşitli faaliyetler yürüttükleri bilinmektedir. Bu doğrultuda şeyhlerin tekkelerinde oturup mürit beklemedikleri, belli zamanlarda Bingöl'ün uzak ilçelerine ve köyelerine kadar gidip, halka yönelik ziyaretlerde bulunmak suretiyle, tasavvuf ve ilmi çalışmalarda buldukları görülmektedir. Necmettin Korkutata bu doğrultuda şunları aktarmaktadır:

"(...) Bingöl'de mollalığın ve ilmin merkezi, Şeyh Ahmed medresesiydi. Şeyh Ahmed'in kendisi, Kiği'ya gider ve ova köylerini ziyaret ederdi. Diğer yerlere de çocuklarını gönderirdi. Bölgede yaşayan insanlar Müslümandı ama Müslümanca bir yaşamı genelde bilmiyorlardı. Dini yaşamı onlara öğretecek din adamları yoktu. Şeyh Ahmed çocuklarına İslami ilimleri öğretti ve tasavvuf terbiyesi verdi. Çan Şeyhlerinin gittikleri ve kaldıkları bölgelerde çok takipçileri ve müritleri oldu" (Necmettin Korkutata, 62, Kasım 2022).

Şeyhlerin farklı bölgelere gidip, bu yerlerdeki insanlara, Müslümanca yaşama şeklini öğretmeleri bir gelenek halini aldı. Çan köyünden ayrılan şeyhlerin Bingöl'ün çeşitli bölgelerine yayılarak, insanlar için ihtiyaç olan dini faaliyetleri yürüttükleri

anlaşılmaktadır. Şeyh Necmettin'in kızı Ayşe Korkutata, babası Çölek köyüne gittiğinde, buradaki insanların İslami değerlere göre yaşamadıklarını ve babasının bu köyde dinsel değerlerin yaşatılması için önemli çabalar sergilediğini belirtmektedir. (Ayşe Korkutata, 65, Aralık 2022). Şeyh Necmettin, bahsedilen bölgelerde insanların yaşamlarını dini doğrultuda dönüştürebilmek için tasavvufi ve ilmi çalışmalarını vefat edinceye kadar devam ettirmiştir.

Hüsametdin Korkutata, Kiğı taraflarına Şeyh Abdullah'ın yerleştiğini, Şeyh Cemal'in Dımlek'e, Şeyh Tahar Efendi'nin Karlıova'ya, Şeyh Nizamettin'in ve Şeyh Alaveddin'in Yamaç (Musyan) bölgelerine yerleştiğini, Solhan taraflarına gidildiğini, Babası olan Şeyh Maruf'un Talware civarına yerleştiğini aktarmıştır. Şeyhler bazı bölgelerde kalıcı olmuşlar, bazı bölgelere gidiş-geliş yaparak dinsel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Hüsametdin Korkutata, 76, Temmuz 2022). Şahabettin Korkutata, Şeyh Fahrettin'in Köş, Belzer, Vınyerin köylerinde; Şeyh Muhammed'in ise Vılware, Kemal, Gırnos köylerinde dini faaliyetlerini yerine getirdiklerini belirtmiştir (Şahabettin Korkutata, 76, Temmuz 2022, Çan).

Osmanlı Devleti döneminde şeyhler bir taraftan ilmi faaliyetlerin merkezi medreselerin işlerliğinin sağlanmasında, diğer taraftan da toplumdaki bireylerin ahlaki eğitiminin yürütülmesi için tekkeleri aktif şekilde kullanmaktaydılar. Osmanlı'nın son döneminde Batılı tarzda okulların açılması ve yaygınlaşmasıyla birlikte, medreseler sadece dinsel eğitimin verildiği yerlere dönüşmeye başlamış ve Cumhuriyet döneminde de bu doğrultudaki özellikleri devam etmiştir.

Çan Şeyhleri Bingöl'deki dinsel faaliyetlerini büyük oranda medrese merkezli yürütmüşlerdir. Çan şeyhlerinden Şeyh İbrahim'in önce resmi müderris sonra da yapılan seçim sonucunda il müftüsü olduğu, bu görevi 1925 yılına kadar sürdürdüğü bilgisi resmi kayıtlarda mevcuttur (Söylemez ve Çapak, 2014, s. 158- 161).

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasının sonrasında, Çan Şeyhleri özellikle ilmi faaliyetlerden geri kalmamak için uzak dağ köylerinde tedrisat faaliyetlerine devam ettiler. Palu Şeyhlerinden olup sonradan Karlıova'nın Sağnis köyüne yerleşen ailenin bir üyesi olan Remziye Deniz, Sağnis'teki medresede Seyda Molla Abdülhamid tarafından, Çan Şeyhlerinden çok kişiye eğitim verildiğini ve bu medresenin giderlerinin köylüler tarafından karşılandığını aktarmaktadır (Remziye Deniz, 74,

Kasım 2022). Seyda Molla Abdülhamid'in, 1954 yılında vefat edinceye kadar, bahsedilen medresede müderrislik faaliyetinde bulunduğu, yapılan başka araştırmalarda da geçmektedir (Beki, 2008).

Sosyolojide işlevselciler tarafından tasvir edilen nesnel toplum ile sosyal psikologların dikkat çektiği öznel alanı birleştirmeye çalışan Berger, toplumun yalnız başına bireyleri dönüştüren bir unsur olmadığı aynı zamanda toplum içinde yaşayan bireylerin de bilinçli ya da bilinçsiz olsun toplumu şekillendirdiğini savunmaktadır (Poloma, 1993, s. 274- 275). Berger'in başka eserlerinde de kullandığı sosyolojik kavramlaştırmalar da dikkate alındığında (Berger & Luckmann, 2008), şeyhlerin toplumda dini alanda sürdürdükleri çalışmaları ile dinin bir inşa sürecinin belirleyicisi olarak anlam dünyalarını dışsallaştırma yoluyla, insanları bağlayan, nesnelleşen objektif gerçeklik olan ve aynı zamanda sosyalleşmeyle bireylerin içselleştirdikleri kültürü dönüştürme noktasında belirleyici oldukları anlaşılmaktadır.

Bingöl'de tasavvuf şeyhlerinin şekillendirdiği, günümüzde de yaşamaya devam eden ve belli açılardan sekülerleşmeyi geciktiren bir halk kültüründen bahsedilebilir. Abdul Hamid El- Zein yaptığı antropolojik çalışmada, bir antropoloğun kendi zihninde planladığı İslam yerine, yerel düzeyde yaşanan, dönüştürülen İslam'ı incelemek gerektiğini vurgulamaktadır. Zein, toplumlarda yaşayan tek tip dinin temel metinlerine dayanan bir İslam'dan ziyade, yerel düzeydeki yapısal farklılıklardan etkilenen çeşitlilik arz eden 'İslamlar' kavramını kullanmıştır (Atay, 2019, s. 83). Bingöl'de kaynaklara dayanan İslam'ı, eğitim ve ahlaki değerler anlamında tasavvufun şekillendirdiği halk kültürünün kitabi yani özcü çizgide olduğu söylenebilir. Çünkü gelenek halini alan dini yaşam, kitabi kaynaktan beslenmeye devam etmiştir. Bingöl'de dini eğitimi olan şeyhler, tasavvufa bağlı medrese hocaları, sonraki süreçte resmi imamlar halk kültürünü İslam'ın ana çizgisinde şekillendiren unsurlardan olmuştur. Bu durumda Bingöl'de var olan halk dindarlığının, El-Zeyn'in yaptığı değerlendirmenin dışında tek bir İslam'a daha yakın olduğu söylenebilir.

Bu doğrultuda Bingöl'de toplum üzerinde dinin etkisinin daha çok geleneksel kültürün etkisiyle devam ettiği söylenebilir. Şeyhler tarafından dini ve ahlaki eğitimle şekillenen kültür yaşamaya devam etmektedir. Bingöl'ün Karlıova ilçesinde 10 yıl ve İstanbul'da 30 yıl müderrislik yapan, aynı zamanda ailesinin tasavvuf geleneğini devam

ettiren, Bingöl'le de bağlarını diri tutan Sabahattin Elçani de bu bulguyu ifadeleriyle desteklemektedir.

“(...) Köylerde dini yaşantı devam etmektedir. Bu durum bazen örf ya da adet adına olsa da dini yaşam devam etmektedir. Orta yaş kuşağı bize gelmektedir ama bu gelen kişilerin de memlekette belli bir dini yaşantısı vardır. İstanbul'da doğmuş, büyümüş nesil ise genelde bize gelmemektedir(...)” (Sabahattin Elçani, 58, Ağustos 2022).

Gençlerin geleneksel kültürü genelde devam ettirmediklerine ait görüşler bulunmaktadır. Elçani, şeyhlerin insanlarla karşılaşma alanlarının genelde taziyeler ve toplumsal anlaşmazlıkların çözüm buluşmaları olduğunu ama gençlerin bu buluşmalara katılmadığını, bu sebeple gençlere genelde temas edemediklerini, ancak camilerde gençlerle kısmen daha çok iletişime geçilebildiğini belirtmektedir. Elçani, çoğunlukla internette zaman geçiren gençlerin üstünde sosyal medyanın daha etkili olduğunu, sosyal medyada da dinin etkisinin zayıf olduğunu ileri sürmektedir (Sabahattin Elçani, 58, Ağustos 2022).

Gençlerin toplumsal kültürün taşıyıcı alanlarından uzaklaşmasıyla beraber geleneksel halk kültürünün etkisinin azalma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu anlamda da dinin şekillendirdiği kültürün etkisinin azalması ile toplumsal yaşamda sekülerleşmenin etkisi görülmektedir. Bingöl'de sekülerleşmenin etkileri görülse de geleneksel kültür yaşamaya devam ettiği için gençler daha yavaş değişmektedirler. Necmettin Korkutata görüşleriyle bu durumu desteklemektedir. Gençler geleneksel kültüre katılmada isteksiz olsa da orta kuşağın devam ettirdiği dindar geleneksel yapının sürdüğü Bingöl'de, gençler modernleşme sürecine katılmada daha yavaş çözülmektedirler (Necmettin Korkutata, 62, Kasım 2022).

Gellner (2012, s. 109), modern dönemde geleneksel yapının devamlılığının ve işleyişini sona erdiğini düşünür. Gellner, var olan geleneksel durumun bütünlüğünün bozulmasını *sallanan sarkacın* yerinden savrulmasına benzetir. Değişen düzende iki yaşam tarzı olan geleneksel ve yeni yaşam biçimleri bulunmaktadır (Levi- Strauss, 2012, s. 511).

Bingöl'de daha çok tasavvufun şekillendirmiş olduğu geleneksel kültürün yaşattığı ve bu doğrultuda yeni modern dönemin dini teşekküllerinin ve araçlarının beslediği dindarlığın ve diğer taraftan da sekülerleşmenin yan yana devam ettiği bir

toplumsal yapıdan bahsedilebilir. Sosyal bilimcilerin dinin geleceği ile ilgili değerlendirmelerinde, sekülerleşmenin mi yoksa dinin mi krize gireceği yönündeki tartışmalar, bilimsel açıdan uzun süredir varlığını devam ettirmektedir. Bu konuda Berger (1999), modern dönemde dini dikkate almadan yapılan yorumların ve varılan sonuçların hatalı olabileceğini ifade ederek, dindarlaşıma ve sekülerleşme konusunda tek bir sonuca varmanın mümkün olmayacağını düşünür. Berger verdiği örneklerle iki yöne de işaret etmektedir.

Geleneksel dindarlığın devam etmesinde taziyeler önemli bir yer tutmaktadır. Ölümden sonra gelen acıların hafifletilmesinde taziyelerin Bingöl toplumunda değerlendirilmesi gereken sosyolojik bir karşılığı bulunmaktadır. Bu taziyelerde ölen kişiyi tanıyan ve tanımayan insanların taziyeye kalabalık bir şekilde katıldıkları gözlenmektedir. Taziyeler çok sayıdaki insanın buluşma ve görüşme alanlarına dönüşmüştür. Özellikle din adamları bu büyük buluşmalarda halka dini anlamda dokunmakta ve bu alanları vaaz ve nasihat yerleri olarak, bir başka ifadeyle dini canlandırma alanları olarak değerlendirmektedirler. Bingöl'de taziyeler toplumsal birliğin sağlanmasında önemli bir işleve sahiptir.

Berger (1993, s. 95), ölümün toplumsallaşmayı sarsıp anomiye sürükleyen durumlardan biri olduğunu belirterek; dinin ölümün getirdiği kaosu giderip onu açıklayarak, toplumsallığın devamında yani sosyal düzenin devam etmesinde yasallaştırıcı ve tasdik edici bir işlevinin söz konusu olduğunu öne sürmektedir.

Bingöl'de geçmişte dini kimliğiyle ön plana çıkan insanların kabirlerine yönelik ziyaretler yaygın olarak görülen davranışlardandır (Levent, 2007). Türbe ziyaretlerinin sosyolojik bir olgu olduğu yapılan araştırmalar tarafından desteklenmiştir. Türbe ziyaretleri geçmişten beri hep var olagelmıştır. Türbeler, bazı insanların çeşitli isteklerinin gerçekleşmesi için ziyaret ettikleri mekânlar da olabilmektedir. Türbe ziyaretlerine, esnasında dinin özüne uygun olmayan bazı uygulamalardan dolayı eleştiriler olsa da popüler dindarlıkta ve halk arasında bu tür yerlere ziyaretler yaygındır (Yılmaz, 2012).

Çan Şeyhlerinin bilinen isimleri üzerinde kurulmuş türbeler de halk tarafından ziyaret edilmektedir. Bunlardan Çan köyünde bulunan Şeyh Ahmed Çan Türbesi (Şekil 3.6), Hacı Çayır köyünde Şeyh Mustafa Türbesi, Az bölgesinde Şeyh Muhyeddin

Türbesi, Genç bölgesi içinde yer alan Lotan köyünde ise Şeyh Alaveddin Türbesi bulunmaktadır.

Şekil 3.6- Şeyh Ahmed Çan Türbesi

Günümüzde Bingöl'de geleneksel tasavvuf şeyhlerinin tarikat faaliyetleri kurumsal olarak devam etmemektedir. Bu yüzden Bingöl'de şeyhlik kurumunun geçmişle kıyaslandığında belli alanlarda zayıfladığı gözlenmektedir. Bu duruma karşın başka illerde yapılan araştırmalarda şeyhliğin Bingöl'e göre kurumsal çalışmalarını olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Aktaş'ın yaptığı araştırmada (2020), Siirt ilinde

Şeyhlik kurumunun faaliyetlerinin medrese ve tekke düzeyinde canlılığını koruduğu bu doğrultuda da toplumsal yaşam üzerindeki tesirinin Bingöl'e göre daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde Bingöl'de Şeyhlerin toplumsal yaşam üzerindeki etkileri kısmen devam etse de bu etkinin azaldığı bilinmektedir. Şeyhlerin etkisinin azalmadığı ve ilgi gördüğü en önemli alan özel yaşamdır. Araştırma konusu olan Şeyh ailesinden dini kimliği ön planda olan kişilerden elde edilen verilere göre; insanların şeyhlere, aile içinde yaşanan problemler, inanç ibadet esasları, ölüme hazırlık, tasavvuf zincirine zikirle katılım, manevi rahatsızlıklar gibi konularda başvurdukları görülmektedir. İnsanlar özel yaşamın önemli bir parçası olan aileyi ayakta tutmak için; eşler arasında yaşanan anlaşmazlıkların ve çocuklarla ilgili yaşanan sorunların çözümü için şeyhlere danışmaktadırlar.

Bu doğrultuda Berger vd.nin (2000, s. 207-208), dinin özel alanda varoluşunu sürdürdüğü ile ilgili görüşleri, şeyhlerin insanların bir bölümünün özel yaşam alanları üzerindeki etkisini desteklemektedir. Berger vd.ne göre; modern dönemde sekülerleşmenin baskısı altında olan din, belli alanlarda etkinliği azalsa da insanların davranışlarının üstünde belirleyici olma fonksiyonunu sürdürmekte ve din özel yaşam alanında değişen şartlara karşın bazen yeni roller üstlenerek, varlığını devam ettiren bir gerçeklik olmaktadır. Örneğin Batılı ülkelerde kilise özel yaşam alanında yeni görevler üstlenmiştir. Bahsedilen düşünürlere göre; bütün bunlar dikkate alındığında, bir bireyden bir diğere farklılık göstermekle birlikte, yaygın pratikler dikkate alındığında, özel yaşamın farklı safhalarında dini kurumların hala rol oynadıklarını söylemek mümkündür.

Sufi şeyhlerin yürüttükleri dini çalışmalarla toplumsal yaşamı dönüştürdükleri, dönüştürülen toplumsal gerçekliğin başkaca dini unsurlar tarafından beslendiği geleneksel yaşamın devam ettiği anlaşılmaktadır. Modern devletin kuruluşuyla birçok alanda etkileri azalan şeyhlerin özel yaşam alanlarındaki varlıkları ile toplumsal yaşamda sekülerleşmeyi geciktiren işlevleri olduğu kanaatine varılmıştır.

3.3. Şeyh Kadınların Dinsel Toplumsallaşma Üzerindeki Etkileri

Çan Şeyhlerinin toplumsal yaşam üzerinde etkili olmalarının bir nedeni de bu aileden şeyh kadınların olmasıydı. Şeyh kadınlar; eğitim olanaklarının olmadığı ya da

kısıtlı olduğu zamanlarda, kadınlara Kur'an-ı Kerim okumayı ve ibadet etmeyi öğrettikleri gibi dini yaşam konusundaki farklı hususlarda insanlara rehberlik edip, ahlaki terbiyeyi de içeren tasavvufufla ilgili yapılması gerekenler konusunda kadınlara birtakım sorumluluklar verirlerdi. Kadın şeyhler, evlerde çocukların dinsel açıdan eğitilmesinde önemli rol oynarken, aynı zamanda güçlü kadın şeyhlerin ve şeyh eşlerinin tasavvuf merkezlerinin ihtiyaçlarının giderilmesinde sorumluluk sahibi oldukları da anlaşılmaktadır.

Necmettin Korkutata, şeyh eşleri ve kızlarının dinsel eğitim aldıktan sonra şeyhlik halifeliğini alıp kadınlara önderlik etmeleri hususunda şunları aktarmaktadır:

“(...) Şeyh Ahmed Çan'ın küçük oğlu olan Şeyh Mustafa, kendi kızları olan Sadiye ve Hayriye hanıma dini eğitim vermiştir. Sadiye Hanım, şeyhlik halifeliğini babasından almıştır. Şeyhlik halifeliği alan kadın şeyhler, kadınlara rehberlik ederlerdi” (Necmettin Korkutata, 62, Kasım, 2022).

Şeyh kadınlardan olan Sadiye Korkutata ile ilgili elde edilen bilgiler, kendisinin çevresinde etkisi olan güçlü bir karakter olduğunu, ailedeki erkeklerin de aldıkları kararlarda kendisine danıştıklarını, insanların ondan fetva aldığını ve bu etkinin dış çevreye yönelik geliştiğini ve başka köylerden gelen ziyaretçilerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Abdülbaki Korkutata bu hususta şunlara dikkat çekmektedir:

“(...) Sadiye Bibim (hala), otoriter ve güçlü bir kadındı. Dedem Şeyh Mustafa ile uzun yıllar yaşadığı için iyi bir dini kültürü vardı. İnsanlar ondan fetva alırlardı. Babam halama sormadan aile ile ilgili karar vermezdi. Sevenleri çoktu. Çocuklara ders verirdi. Hiç kimseden maddi anlamda beklentisi yoktu ve yoksullara yardım ederdi. Talebeleri çoktu. Başka köylerden gelen insanlar onu ziyaret etmeye gelirlerdi (...)” (Abdülbaki Korkutata, 66, Nisan, 2023).

Çan köyünden günümüzde 70 yaş civarında olan kadınların çoğu Sadiye Korkutata'nın müridiydi ve bu müritlerden hayatta olanlar, ondan öğrendiklerini gündelik yaşam pratiklerine aktarmaktadırlar. Şeyh hanımlar içerisinde öne çıkan Sadiye Korkutata'nın, kadınların yaşantılarını dini doğrultuda değiştirdiği, o dönemde yaşamış kadınlar tarafından da vurgulanmaktadır. Vecide Korkutata, şeyhlik hilafeti olan Sadiye Korkutata'nın kendisine ve başka kadınlara tasavvufun gerekliliği olan sorumluluklar verdiğini, kendisinin oldukça dindar bir kadın olduğunu, kadınlara imamlık yapıp namaz kıldırıldığını ve kendilerine farklı konularda nasihatlerde

bulduğunu ve vaazlar verdiğini belirtmektedir. Sadiye Korkutata'nın Çan Köyüne gelen devlet görevlilerini evinde ağırladığını belirten Vecide Korkutata, Şeyh Zülküf'ün eşi Nesfa Korkutata'nın ise yetimlere baktığını, kendi hayvanlarından, arı kovanlarından ve bahçelerinden hazırladığı yiyeceklerle insanları doyurup, tekkenin ihtiyaçlarını karşıladığını, Şeyh Sıddık'ın eşi olan Sepha Korkutata'nın da çok güçlü bir kadın olup, özellikle bölgedeki kadınlar üzerinde etkili olduğunu aktarmaktadır (Vecide Korkutata,74, Mayıs, 2023).

Şeyh eşleri içerisinde etkili olan kişilerden bir diğeri de Şeyh Arif'in eşi Sıdika Korkutata'dır. Sıdika Korkutata dinsel alanda yaptığı faaliyetlerin yanı sıra, kendi çocuklarından başlayarak ve Çan köyündeki diğer gençlere de yayılan bir boş zaman alışkanlığı kazandırdı. Bahsedilen boş zaman alışkanlığı da satranç oynamaktı. Vecide Korkutata, Sıdika Korkutata'nın zeki bir kadın olduğunu, çocuklarıyla satranç oynadığını, kadınlara namaz kıldırıldığını, yetimleri sahiplenip, onlara bakıp büyüttüğünü ve yine yetimleri evlendirdiğini belirtmektedir (Vecide Korkutata,74, Mayıs 2023).

Satranç, Şafii mezhebinin harp ve zekâ oyunu olarak gördüğü ve ibadetleri aksatmamak şartıyla oynamaya izin verdiği bir oyundur. Günümüzde Bingöl merkezde belli kahvehanelerde, imam ve hocalar da dahil bu oyuna ilgi duyan insanlar bir araya gelip bu oyunu oynamaktadırlar. Bu durum da sosyolojik bir kurum olan dinin, yine sosyolojik bir diğer kurum olan boş zamanları etkilediğine işaretir.

Çan şeyhlerinden kadınların sadece Çan köyünde değil, başka köylerde ve yerleştikleri diğer bölgelerde de kadınlar üzerinde etkili oldukları anlaşılmaktadır. Müşerref Korkutata, Parunguk köyünde yaşarken, Hacı Hayba isimli bir kadının kendi evine Çan Köyünden Sadiye Korkutata ve Nesfa Korkutata'yı davet ettiğini, bu davete kendisi de katılarak, sabah namazına kadar sohbet ettiklerini ve namaz kıldıklarını belirtmektedir (Müşerref Korkutata, 66, Mayıs 2023).

Şeyh Ahmet Çan ailesindeki şeyhlerden bazıları, sadece bir bölgeyle sınırlı olan bir yerleşime geçmemiş, Bingöl'ün diğer bölgelerine yerleşip, ilmi ve tasavvufi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu tür göçler olduğunda, şeyhlerin eşleri de gittikleri yerlerdeki kadınlara dinsel değerler merkezli eğitim verip, onların yaşamlarını dini doğrultuda dönüştürmeyi gaye edinmişlerdir. Vecide Korkutata, Çölek köyüne yerleşen

Şeyh Necmettin'in eşi Zülfiye Korkutata'nın köydeki kadınlara Kur'an-ı Kerim dersi verdiğini ve orada çeşitli dinsel faaliyetlerde bulunduğunu aktarmaktadır (Vecide Korkutata, 74, Mayıs 2023). Zülfiye Korkutata, diğer kadınlarla birlikte namaz kılmak, dini sohbetler yapmak ve bu sohbetlerde kadınlardan gelen sorulara dini doğrultuda cevaplar vermek suretiyle diğer kadınlar üzerinde dini bilgisiyle etkili olmuş kişilerden biridir (Ayşe Korkutata, 65, Aralık 2022).

Çan Şeyhlerinden Şeyh Alaveddin'in eşi Şehzade (Şazda) Korkutata, Şeyhlik halifelliğini kayınvalidesi Zekiye Hanım'dan almasının akabinde (Muazzez Korkutata,45, Aralık 2022), kadınlara tasavvufun gerektirdiği sorumluluklar vererek, kadınlara Kur'an-ı Kerim dersi vermiş ve kadınların dinsel açıdan toplumsallaşmasında etkili olmuştur (Ayşe Korkutata, 65, Aralık 2022).

Araştırma konusu kapsamında görüşme yapılan Şeyh Ahmet Çan ailesinden diğer kadın görüşmeciler de kendilerini ziyarete gelen kadınlara manevi rehberlik yaptıklarını ve gelenlerden bazılarının aile sorunlarını kendilerine danıştıklarını, eşler arasındaki anlaşmazlıkları ve problemleri giderip, eşleri barıştırdıkları hadiseleri aktarmaktadırlar.

Şeyhlik geleneğinden gelen kadınların sürdürdükleri başlıca faaliyetlerden biri, onlara başvuran kadınlara ve çocuklara manevi rehberlik yapmaktır. Muazzez Korkutata hamile bir kadının, gebelik durumuna zararı olan psikiyatrik ilaçları kullanmamak için hamileliğinin sonuna kadar kendisini başka bir şehirden telefonla sürekli aramak suretiyle, kendisinden manevi destek alarak, bebeğini dünyaya getirdiğini aktarmaktadır (Muazzez Korkutata, 45, Aralık 2022).

Şeyhlerin toplumsal yaşam üzerinde etkili olmasında, eşlerinin ve kadın şeyhlerin önemli etkisi olduğu görülmektedir. Şeyhlerin toplumsal yaşamda görünür olan dini faaliyetlerinin yürütülmesinde, kadınların önemli görevler üstendikleri ve kadın şeyhlerin yaptığı faaliyetler nedeniyle, tasavvufun kadınlar ve çocuklar üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.4. Sosyo-Politik Açıdan Etkiler

Din kurumu Müslüman toplumlarda sadece inanç ve ibadeti değil, toplumsal hayatın çoğu alanını etkileyen bir boyut barındırmaktadır. Bu noktada dinin etkili olduğu alanlardan biri de siyasettir. İslam dininin ortaya çıktığı ilk dönemlerden yaygınlaşmaya başladığı sonraki dönemlere kadar din odaklı değerler ve normlar, farklı

coğrafyalarda hayatlarını sürdüren bireylerin toplumsal yaşam dünyaları üzerinde etkili olmuştur. Müslüman Türk toplumlarında din ve siyaset birbirini etkileyen başlıca toplumsal kurumlar olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı'da da halifelik ve padişahlık unvanları devletin yöneticisinde birleşmişti. Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulan Türkiye'de de siyaset ve din kurumu arasındaki çok boyutlu ilişki varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Türkiye'de din adamlarının ve toplum üzerinde etkili olan şeyhlerin ülkenin önemli siyasi süreçleri üzerinde belirleyici bazı etkilerinin olduğu görülmektedir. Nitekim Bingöl özelinde yapılan bu çalışmada elde edilen bulgular, şeyh ailelerinin siyasal alan üzerinde belli noktalarda etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Örneğin Türkiye'deki darbe süreçlerinde Bingöl'deki şeyhlerin ve din adamlarının tutumlarının toplum üzerinde yönlendirici olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye genelinde politik anlamda bir kırılmanın yaşandığı 1980 darbesi öncesinde yaşanan şiddet olaylarında, Çan Şeyhleri şiddete karşı tavır sergilemiştir.

Araştırma kapsamında görüşme yapılan katılımcılar, 1980'de Çan Şeyhlerinin sağ sol olaylarında yaşanan şiddete taraf olmadıklarını ve gençleri dönemin şiddet olaylarından korumaya çalıştıklarını belirtmektedirler. Bu katılımcılardan Şahabettin Korkutata, 1980'de Bingöl merkezde, çarşıda iki katlı bir ev kiraladıklarını, evin aidatlarını ortaklaşa karşıladıklarını ve bu mekânda namaz kılıp, kitap okuduklarını ve gençleri şiddet hadiselerinden uzak tutmaya çalıştıklarını belirtmektedir (Şahabettin Korkutata, 76, Temmuz 2022). Diyaddin Korkutata ise Çan Şeyhlerinin 80 darbesinden önce meydana gelen olaylarda, sosyalist fikirleri savunanlara karşı olduklarını, ancak gençlerin yaşanan şiddet olaylarına karşı da uyarıldıklarını ifade etmektedir (Diyaddin Korkutata, 71, Temmuz 2022).

1980 darbesinden sonra halkın oylamasına sunulan 82 anayasası için yapılan referandumda ortaya çıkan sonuçta, Bingöl'de dini çevrelerin yürüttükleri karşıt faaliyetlerin etkisi olmuştur. Görüşme yapılan katılımcılar, darbe anayasasına Bingöl'deki halkın bir kesiminin 'hayır' oyu vermesinde, şeyhlerin ve din adamlarının etkilerinin olduğuna dikkat çekmiştir. Yüksek Seçim Kurulu verilerine göre (2023), 82 Anayasası için yapılan referandumda, Türkiye genelinde anayasaya 'hayır' oyu verenlerin oranı yüzde 8,6 iken, Bingöl'de 'hayır' oyu verenlerin oranı, yüzde 23,3 ile bu ortalamanın üstünde olmuştur. Bu netice, Bingöl'deki şeyhlerin ve din adamlarının

bu anayasaya karşı yürüttükleri faaliyetlerin, darbe sonrasındaki baskı ortamına karşın, halk üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Dini faaliyetlerini tasavvuf ve ilmi alanlarda devam ettiren Çan Şeyhlerinin aile bireyleri ile yapılan görüşmede; halkın referandumuna sunulan 1982 darbe anayasasının, adaletsiz bir anayasa olmasından mütevellit; referandumda, kendilerinin 82 anayasasına ‘hayır’ oyu kullandıklarını ve aynı zamanda anayasaya ‘hayır’ oyu vermeleri konusunda insanları yönlendirdiklerini de belirttiler. Bingöl’ün eski milletvekili Hüsamettin Korkutata, din adamlarının 82 anayasası için yapılan referandumda ‘hayır’ çalışmalarına destek verdiğini, darbe anayasasına ‘hayır’ oyunun verilmesi için çalışma yapan imamların, başka illere sürgün edildiklerini ve kendisinin büyük uğraşlar vererek, sürgün edilen çoğu imamın vazifelerinin başına geri dönmeleri için birtakım çalışmalar yürüttüğünü ifade etmektedir (Hüsamettin Korkutata, 76, Temmuz 2022).

Siyasetle ilgili değerlendirme yapılması gereken bir diğer konu da siyasi partilerin Bingöl’de ulaştıkları oy oranı ile Türkiye’deki genel oy oranı arasındaki farklılıktır. Bingöl’de çok partili hayata geçişten sonra genel seçimlerde seçmenlerin ana eğiliminin, muhafazakâr çizgide olan partilere oy verme yönünde olduğu görülmektedir. Bingöl seçimleri genel olarak incelendiğinde, sol partilere verilen oy oranının, Türkiye genelinde sol partilere verilen oy oranının altında kaldığı ortaya çıkmaktadır.

Bingöl seçimlerinde dikkat çeken bir diğer unsur da Necmettin Erbakan’ın ilk defa 1973 tarihinde genel seçimlere katıldığı Milli Selamet Partisi, Türkiye genelinde yüzde 11,8 oy oranına sahipken, Bingöl’de yüzde 25,48 oy orana ulaşmıştır. Necmettin Korkutata, Bingöl’de 1973’teki genel seçimde, Milli Selamet Partisi’nin yüksek oy almasını, Solhan’da yaşayan Melekan Şeyhlerinin bu partiye toplu olarak destek vermesiyle ilişkili olduğunu belirtmektedir (Necmettin Korkutata, 63, Kasım 2022). Çok partili hayata geçilmesinin akabinde Bingöl’deki genel siyasal eğilim, önce Demokrat Parti, Adalet Partisi, akabinde ise Millî Görüş geleneğine sahip; Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi, Saadet Partisi, devamında ise Adalet ve Kalkınma Partisi’ne oy verme yönünde devam etmiştir (Bingöl, 2014).

Çan şeyhlerinin siyasal alan ile ilişkilerinin bazı hallerde siyasal temsil için adaylık şekline dönüştüğünü belirtmek gerekir. Çan Şeyhlerinin siyasete aktif şekilde girme ve milletvekili olma konusunda, önce siyasi partisiz bağımsız aday olma

girişimleri olmuştur. İlk olarak Şeyh Abdüsselam bağımsız milletvekili adayı olmuştur. Sonra da 1986 yılında Hüsamettin Korkutata, Palu Şeyhlerinden Ali Rıza Septioğlu ve Hınıs Şeyhlerinden olan Abdülmelik Fırat'ın ısrarıyla Doğru Yol Partisi'nden Bingöl'den 2. sıradan aday oldu. H. Korkutata, Bingöl merkezde fazla oy almasına rağmen, ilçelerde istenilen oranda oya ulaşamadı. Necmettin Erbakan ile temasa geçtikten sonra Refah Partisi'nden milletvekili adayı olmaya karar veren Hüsamettin Korkutata, tercihli sistemle 1991 yılında milletvekili seçildi ve aynı partide üç dönem Bingöl milletvekilliği yaptı (Hüsamettin Korkutata, 76, Temmuz 2022).

15 Mayıs 2023 seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nden milletvekili seçilen Zeki Korkutata'nın milletvekili seçilmesinde; şeyh ailesinden gelmesinin etkisinin olmasının yanı sıra Bingöl'de dinin şekillendirdiği geleneksel kültürün etkisinin olduğu söylenebilir.

Ş. Mardin, Türkiye'de dini duyguları görünür şekilde siyasette referans yapan Milli Selamet Partisi çizgisindeki siyasi partilerin oylarının bir bölümünü Nakşibendi tarikatının harekete geçirdiğini öne sürmektedir (Mardin, 2017, s. 115). Bingöl'de Nakşi geleneğin bir uzantısı olan Şeyh Ahmet Çan ailesi örneğinde ortaya çıkan durum, Mardin'in bu yöndeki savını desteklemektedir. Türkiye'de tarikatların ve faaliyetlerinin yasaklanmasına rağmen, şeyhlerin halk üzerindeki etkisi ortadan kalkmamıştır. Bu durumdan dolayı Türkiye'de çok partili siyaset sisteminin başlamasıyla şeyhler, siyasi partiler için önemli oy kaynağı olarak görüldüler (Bruinessen, 2010, s. 33).

Tarikatların sivil toplumla ilgilerinin iyi anlaşılabilmesi için siyaset alanında tarikatların hangi partileri desteklediklerinin anlaşılması gerekmektedir. Kara'ya göre, Cumhuriyet döneminde cemaatlerin ve tarikatların mevcudiyetlerini devam ettirebilmeleri için devletin ve siyasetin çatısı altında olma ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu doğrultuda tarikatlar bir dönem Süleyman Demirel'in Adalet Partisi'ni desteklediler. İktidara yakın sağ partilerin desteklenmesi bu zaviyede açıklanabilir (Kara, 2022, s. 362).

Araştırmada elde edilen bulgular dikkate alındığında, Çan Şeyhlerinden bazı kişilerin Milli Selamet Partisi'nin gençlik örgütlerinin içinde faaliyet gösterdikleri ve Milli Selamet Partisi için seçimlerde oy kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Hüsamettin Korkutata Doğru Yol Partisi'nden (DYP) milletvekili adayı olduğunda istediği desteği alamamasına karşın, daha sonraki süreçte Refah Partisi'nden aday olduğu zaman, ailesi ve Bingöl halkı tarafından büyük oranda desteklenerek milletvekili seçilmiştir. Bu

durum, Refah Partisi'nin ve parti lideri N. Erbakan'ın savunduğu ilke ve değerlerin Nakşibendi tasavvuf geleneğinin prensipleriyle uyum içinde olmasıyla açıklanabilir.

Berger'e (2016, s. 148) göre; modern dönemde dinin işlevsel değişimi siyaset ve ekonomi kurumlarının gelişimi ile ilgilidir. Önce siyaset din karşısında özerkleşti sonra da kilise, dini isteklerini yerine getirmek için devletin gücünün iyice daralttığı dinin alanına müdahalesine tepki göstermiştir. Avrupa'da doğal süreç içerisinde gerçekleşen bu durum; Türkiye'de, modernleşme kaygısıyla yapılan düzenlemelerle diğer kurumlarda olduğu gibi din, siyaset kurumundan belli dönemlerde uzaklaştırılmaya çalışıldı. Ama bu durumun tersine Türkiye'de toplumsal yaşam üzerinde dinin işlevselliği devam etmekteydi. Türkiye çok partili hayata geçtikten sonra siyasi partiler, toplumun devam eden dini yaşantısı ve istekleri doğrultusunda siyaset yapıp halkın desteğini almaya çalıştılar.

Bingöl seçimleri genel olarak incelendiğinde sol partilerin bir milletvekili potansiyeline sahip olduğu anlaşılacaktır. Sol partilerin seçimlerde geçerli olan barajı geçemediği zamanlarda, Millî Görüş geleneğinden gelen partilerin Bingöl'de seçimlerde üç milletvekilini meclise gönderdiği bilinmektedir. Sol görüşe dayanan siyasi partilerin istediği düzeyde halktan destek alamamasının nedenlerinden biri, Bingöl'de halkın genelinin sahip olduğu dini hassasiyetlerdir. Katılımcılardan N. Eyüpkoca bu durumu destekler nitelikte şunları belirtmektedir:

"(...) Kürt sorununu mecliste temsil ettiğini düşünen HDP tabanı, Bingöl halkıyla ayrıştı. Bingöl'de HDP'nin taban bulamamasının nedeni, bölgedeki halkın değerlerine aykırı bir görüşte olmasıdır. Bahsedilen partinin yöneticileri sosyalist görüşte oldukları için Bingöl halkıyla kan uyuşmazlığı yaşamaktadır. Bingöl halkı dindar olduğu için HDP ve bu çizgideki partilere destek verme konusunda tereddütleri vardır (...)" (Nihat Eyüpkoca, 62, Temmuz 2022).

Mehmet Buyankara, sol çizgideki partilerin ve örgütlerin Bingöl'de halktan istedikleri düzeyde destek almayışlarını; Bingöl halkının dindar olmasına ve belli açılardan da Zazaca konuşuyor olmasına bağlamaktadır:

"(...) Din toplumlar arası barışı sağlayan bir güce sahiptir. Bütün dinlerde de bu durum söz konusudur. Özellikle de İslam dini ırk ayrımı gözetmeksizin bütün dindaşlarını aynı çatı altında eşit bir şekilde tutar. Bingöl halkı dindar olduğu için ayrılıkçı düşünceye sahip olan PKK çizgisini benimsemedi. Bu doğrultuda Bingöl ili, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklı bir tutum sergileyen il olarak bilinmektedir. Bingöl'ün bu tutumunun altında farklı bir dil olan Zazaca konuşulmasının etkisi olmakla birlikte, bu faktör çok belirleyici bir değişken değildir.

Bingöl'ün sıkıştırılmasına rağmen bahsedilen görüşe direnmesinde din olgusunun etkisi büyüktür (...)" (Mehmet Buyankara, 52, Ekim 2022).

Çan Şeyhleri örneğinde sosyo-politik anlamda tarikatların sivil toplum fonksiyonunu üstlendikleri anlaşılmaktadır. Tasavvuf hareketi sürdüren şeyhler, anayasal süreçlerde, toplumu ilgilendiren terör sorunlarının çözümünde arabuluculuk yaparak aktif rol oynamışlardır. Şerif Mardin (2020, s. 132); İslam'da sivil toplum öğesinin var olduğunu ve bunun genelde tarikatlar üzerinden yürüdüğünü açıklamaktadır. Sivil toplum, belirli grup ya da toplulukların, devlet dışındaki örgütlenme geleneğidir. Bahsedilen bu geleneğin geçmişten gelen bir temellendirmesi vardır. İslam'da on dokuzuncu yüzyıldan itibaren tarikatlar dönemin sorunlarıyla baş edebilmek için pasif düşünme şeklinden aktivist bir biçim almaya başladılar

Kara (2020, s. 71-72), Osmanlı döneminde de halka daha yakın olan ve söyledikleri müritleri üzerinde etkili olan tarikatların padişahlara karşı siyasi anlamda muhalefet yürüttüklerini ifade etmektedir. II. Abdulhamit zamanında padişaha destek veren tarikat şeyhleri olduğu gibi muhalif olduğu için sürgüne gönderilen tarikat şeyhleri de mevcuttur. Şeyhlerin ağırlıklı tutumu, muhalefet yürütmekten öte, birlik ve beraberliğin zedelenmemesi doğrultusunda olmuştur.

1921 yılında Londra konferansı sonrası, Bingöl'den Şeyh Ahmed'in oğlu Şeyh Eyüb'ün de altında isminin olduğu bir telgraf meclise gönderildi. Mecliste okunan bu telgrafta, Bingöl olarak kendilerinin ayrı bir yönetim taleplerinin olmadığı ifade edilmiş, birlik ve beraberliğe vurgu yapılmıştır. Ayrıca altı buçuk asır Türklerin ve Kürtlerin birlik ve refah içinde yaşadıkları, ayrı devlet kurmanın Kürtlerin aklına gelmediği, bu doğrultuda bir taleplerinin olmadığı ve Kürt bölgelerinde yaşayanlar adına karar verme yetkisinin, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin belirlediği Türkiye Heyetine ait olduğu belirtilmiştir (Şekil 3.7 ve Şekil 3.8). Bu durum dikkate alındığında, Bingöl'deki şeyhlerin, ulusçuluk düzeyinde ayrılıkçı siyasi düşüncelere sahip olmadıkları ve toplumun birlik ve huzur içinde yaşamasından yana tutum sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bu tutumun Bingöl halkının genel siyasi eğilimine yansıdığı kanaatini oluşturduğu da söylenebilir.

5. — TAKRİRLER

1. — *Süird Mebusu Mustafa Sabri Efendinin Çal Kazası aşar borçlarının senei âtiyeye tecülüne dair takriri.*

REİS — Süird Mebusu Mustafa Efendinin

Çal Kazasının aşar borçlarının senei âtiye tecülüne dair takriri vardır. (Lâyiha Encümenine sesleri) Lâyiha şeklinde değildir. Bunu kendilerine verelim lütfen lâyiha şeklinde yazsınlar, bilâhara tevdi etsinler.

3. — LÂYİHALAR

1. — *Edirne Vilâyeti Teşkilâtı Adliye Kanununun birinci maddesinin tadiline dair kanun lâyihası.*

REİS — Edirne Vilâyeti Teşkilâtı Adliye Kanununun birinci maddesinin tadiline dair Heyeti Vekileden mevрут bir lâyiha kanuniye vardır. Adliye Encümenine veriyoruz.

2. — *Van Vilâyeti dâhilinde iki nahiyenin ügasiyle Zeylânderesi ve Sarısu namıyla iki nahiyeye teşkilüne dair kanun lâyihası.*

REİS — Van Vilâyeti dâhilinde Çay ve Sarısu namıyla yeniden iki nahiyeye teşkilüne dair Heyeti Vekileden mevрут lâyiha kanuniye var, Dahiliye Encümenine gönderiyoruz.

3. — *Sınıfı salis ketebe ile takımbaşlarına verilecek tahsisatı fevkalâde hakkında kanun lâyihası.*

REİS — Sınıfı salis ketebe ile takımbaşlarına verilecek tahsisatı fevkalâde hakkında Heyeti Vekileden bir lâyiha kanuniye gelmiş, onu da Müvazenei Maliye ve Müdafaa-i Milliye Encümenine gönderiyoruz.

4. — *Sivil İmalâtı Harbiye ustalarına verilecek tahsisatı fevkalâde hakkında kanun lâyihası.*

REİS — Sivil İmalâtı Harbiye ustalarına tahsisatı fevkalâde verileceğine dair Heyeti Vekileden gelmiş bir lâyiha kanuniye vardır. Müvazenei Maliye Encümenine gönderiyoruz.

2. — *Süird Mebusu Salih Efendinin Kezir ve Başur suları üzerine köprü inşasına dair takriri*

REİS — Süird Mebusu Salih Efendinin, bazı köprülerin inşasına dair lâyiha kanuniyesi var, Muvafık görüyorsanız Nafta Vekâletine gönderelim.

6. — MUHTELİP EVRAK

1. — Kürdistan meselesi mevcut olmadığına dair muhtelif mahallerden mevрут telgraflar.

REİS — Kürdistan meselesi mevcut olmadığına dair Vilâyeti Şarkiyeden mevрут birçok telgraflar vardır. Hepsini aynı mealdedir, onları da diğerlerini yaptığımız gibi Hariciye Vekâletine havale ediyoruz.

FEYZİ Ef. (Malatya) — Eğer Meclise yazmışlarsa mukabeleten Meclisten bir teşekkürname yazılsın. (Bir tanesi okunsun sesleri).

REİS — Bir tanesini okuyoruz efendim. Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Altı buçuk asırdır ki, Türkiye İdaresinde kemali rahat ve refahla yaşıyoruz. Hiçbir zaman Türkiye'den iftirak ile ayrı bir hükümet ve

istiklâl, Kürtlerin hatırına gelmemiştir. Hayatı tarihiyemiz, revabıtı diniyemiz infikâk kabul etmeyecek bir mahiyeti mânevîye ve maddîye ile yekdiğerine merbuttur. Kürdistan namına konferansta söz söylemek salâhiyetini Aneak Büyük Millet Meclisi Hükümetini temsil eden Türkiye Heyeti Murahhasası istimale mezumdur. Anların gayri Kürdistan namına söylemek istiyen her hangi bir cemiyet veya ferde bu noktadan idarei kelâma tarafımızdan hiçbir vakit salâhiyet ve vekâlet verilmemiştir. Memleketimizin vaziyeti mevkiiye, tarihiye ve iktisadiyesi bir Ermenistan İdaresine az çok takarrübden pek uzak olduğunu bütün hakperverler tasdik ederler. Binaenaleyh öyle hayalât ve mahalât ile mevcudiyetimizin ifna edilmeyeceğini ve Konferans Heyeti âzasından pek katı ümit

Şekil 3.7- Şeyh Ahmed Çan'ın oğlu olan Şeyh Eyüb'ün adının da bulunduğu, Kürtlerin ayrı bir yönetim talebi olmadığına dair olan mecliste okunan telgrafın latinize edilmiş şekli (TBMM Zabıt Ceridesi, 1921, s. 280) .

perverde ettiğimizizin dahi iblağın Heyeti Murahhasamızdan rica ederiz.

Belediye Reisi	Egraftan Mütevellizade
Arif	İsmail
Meşayihden	Ulemadan
<u>Şeyh Eyüp</u>	Yusuf

İSMAIL FAZIL Pş. (Yozgad) — Nerelerden geliyor efendim?

REİŞ — Çabakçur, Genç, ve daha birçok yerlerden.

İSMAIL FAZIL Pş. (Yozgad) — Bitlis'ten, Siird'den, Süleymaniye'den meselâ...

REİS — Her taraftan geldi.

CEMİL B. (Kütahya) — Reis Beyefendi, Meclis namına bunlara teşekkür yazılmalı efendim.

3. — *Konya Mebusu Ömer Vehbi Efendi ile arkadaşlarının, Mecellei ahkâmı cezaiye tertip edilmesine dair tahriri*

REİS — Kanunu Cezanın şer'e tevfiikan yeniden tanzimine dair Konya Mebusu Ömer Vehbi Efendi ile rüfekasının bir tahriri vardır. (Çok muvafık sesleri).

ABDULLAH AZMÎ Ef. (Eskişehir) — Öyle bir lâyiha tanzim edilir ve verilir. Şimdi ne ret ve ne de kabul mevzuubahis olamaz. Yani doğrudan doğruya öyle bir lâyihai kanuniye tanzim olunup teklif olunmalıdır.

MÜFİT Ef. (Kırşehir) — Talak ve nikâh gibi mesail ile ahkâmı cezaiyei şeriyemizin mecellei ahkâmı adliyemize ithali lâzumdur demek isteniyor.

REİS — Güzel efendim, fakat bu lâyiha şeklinde değildir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti
Celilesine

Kanunu Esasinin on birinci maddesinde mu-sarrah olduğu üzere Devleti ebed müddeti Osmaniyenin dini dini islâm ve medarı kıvam ve ve itilâ ve halâs ve rehası ahkâmı münifei Ahmediye olduğu bir hakikati vazıha ve celiye olmasına mebni rehber ve mesnedi harekât ve mukarreratın da ahkâmı âliyei mezkûre olacağı bedihidir. Şer'i enverin münakehata mütâallik aksâmı kütübü fıkahiyei mevcude ve fetavayı hâzıradan iktibasen minelkadim mehakimi şer'i-yece düstürolamel ittihaz olduğu gibi mua-

melâta mütedair aksâmı dahi Mecellei Ahkâmı Adliyemizle Kanun Medeni halinde tedvin edilmiş ve gerçi ezmanın tebeddülü ve hâdisat ve vâkıatın tekessürü nispetinde lâzımütveşi bulunmakla beraber yine tesirâtı hasene ve naftası görülmüş ve gayrimünkerdir ki, kulübü ehli iman bir nebze mutmain ve müsterih bulunmuştur. Ancak ukubat iki asırdır, hususâ zulüm ve istibdadın şediden kükümferma olduğu âvanda her ne sebebe mebni ise taknin ve tenfiz edilemiyerek hukuku şahsiyei nâsa müpteni pek çok ahkâm ve zarurat ve mesugatı şer'îye ihmal ve ezmana tebaan dıçarı tagayyürat olamayan ahkâm ve esasatı kat'îye şeriatî mensuha haline ifrağ olunmuş ve binaeberin bütün ehli tevhide keseli mânevi târi ve bünyanı mersus olan zâbit ve nâzımı dine vehin ve haleli külli ârız olarak maalesef ahlâkı zemime ve feza-yihi elîme kesbi ittisa ve iştîdat eylemiştir. İtlâfı nefis, tatili uzuv ve gasp ve garet, sirkat gibi emniyeti can ve malî salib, cinayat ve tecevü-zatta hukuku umumiye namına takibat icra ve müteasirler tâzir, hapis ve tescin olunuyorsa da veliyü katil müena aleyh hakkını iktisap edenler şer'î şerifin nususı katia ile bahşettiği hukuktan mahrumu istifade oldukları cihetle bu nevi mesavi erbabının külliyeve tezeyüdü her ferdi ziakil ve idraki müteessir ve müteezzi etmekte bulunmuştur.

Ahkâmı metinei mesrudenin bihakkin ve kemalen tenfizi Kanunu Esasi mantukunca makamı celili Hilâfete ait ve raci olduğu ve zamanen bizzarur multezem sükûtün fimabaat idamesi teeviz edilemeyeceği gibi vâkıfı dekaiki küllül-umur olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Halifenin mahsuriyet ve esareti hasebiyle ne vakte kadar imhal ve tehir edileceği bilinemiyen bu misillü ahkâmı hayatiyenin icra ve tenfizini düşü iktihamına almış ve Teşkilâtı Esasiye Kanununun maddei mahsusasına derç ve tezbir eylemiş olmakla mâni zâil bulunduğundan memleketimizce kemali ilmü fazl ve istikametlerine emniyeti âmme hâsıl, makasit ve manii şer'îyeve vâkıf ulemayı mütehasusinden bir heyeti fevkalâde bilintihap ahkâmı mezkûrenin münakehat kısmı telhis ve muamelât kısmı lüzum ve ihtiyâç raddesinde tevsi ve ukubat kısmı dahi menabi ve meahizi vesiasından tetebbü ve ahkâmı mansusa aynen ve ahkâmı içtiha-diyenin zamana evfak ve maslahata erfak olan-

Şekil 3.8- Şeyh Ahmed Çan'ın oğlu olan Şeyh Eyüb'ün adının da bulunduğu, Kürtlerin ayrı bir yönetim talebi olmadığı dair olan mecliste okunan telgrafın latinize edilmiş şekli (TBMM Zabıt Ceridesi, 1921, s. 281).

Şeyh Ahmet Çan ailesinde siyasal temsil görevini ifa edenler, siyaset kurumunun olanakları dahilinde halkın yaşadığı sorunlara çözüm üretmeye çalışmışlardır. Türkiye’de 90’lı yıllarda başlayan, faili meçhuller ve göçlerle sonuçlanan terör olaylarının insanlar üzerinde istenmeyen etkiler yarattığı bilinmektedir. Bingöl’de Refah Partisi’nden Bingöl milletvekilliği yapmış ve aynı zamanda Faili Meçhul ve Siyasal Cinayetler Komisyonu üyeliğinde bulunan Hüsamettin Korkutata, bütün Doğu ve Güneydoğuyu gezerek incelemelerde bulunmuş, bu süreçte bölgedeki insanların sorunlarını dinleyerek, devlet ve halk arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştır.

Faili meçhul cinayetlerin ön plana çıktığı dönemde, cinayet sayısının 17000 civarında olduğunu belirten Hüsamettin Korkutata, kamu sorumluluğundan uzak bazı güvenlik güçlerinin halk üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu halkın göç etmek zorunda bırakıldığını ve insanların evlerinde tedirgin oldukları bir dönemde milletvekilliği yaptığını aktarmaktadır. Hüsamettin Korkutata, bu dönemde terör örgütlerinin insanları ürkütüp korkutarak onlar üzerinde baskı kurduklarını, seyahat etmenin zor olduğu bu dönemde, Bingöl’den Elazığ’a giderken bile insanların zorlandığını anlatmaktadır. Yaşanan terör olaylarından dolayı o dönemde toplumun gördüğü zararları azaltma gayesi taşıdığını belirten Hüsamettin Korkutata, bu süreçte terör sorunundan halkın daha az etkilenmesi için pek çok çalışma yaptığını belirtmektedir.

S. Korkutata, şeyhlerin terör karşısında halk ve devlet arasında çimento görevini gören arabulucu konumunda olduklarını aktarmaktadır (Sabahattin Korkutata 75, Temmuz 2022). D. Korkutata, terör konusunda hak ve adalet neyse onun ifade edildiğini, bu süreçte kamu sorumluluğundan uzak bazı devlet görevlilerinin yaptıkları hataların da tekrar yapılmaması için çalıştıklarını belirtirken (Diyaddin Korkutata, 71, Temmuz 2022), Ş. Korkutata, terörün küfür ve ırkçılık olduğunu, teröre hiçbir zaman destek vermediklerini aktarmaktadır (Şahabettin Korkutata, 76, Çan, Temmuz 2022).

Çan şeyhlerinin toplum nezdindeki olumlu işlevlerinin yanında bazı istenmeyen durumların da yaşandığı söylenebilir. Zamanla büyüyen ve fertleri çoğalan Şeyh Ahmed Çan ailesi içinde, bahsedilen aile itibarını, kendi maddi menfaatleri için kullanan, insanlardan maddi çıkar sağlayan bazı bireylerin de var olduğunu belirtmek gerekir. Bu konuda Ş. Korkutata, şeyhlerin zamanında medrese ve tasavvuf tekkelerini canlı tuttuklarını, işleyen bu kurumların maddi ihtiyaçlarını halkın karşıladığını, tekkeler kapandıktan sonra ise dini faaliyetlerle ilgisi olmayan aile bireylerinden

bazılarının halkın maddi desteğini kabul etme geleneğini devam ettirip bu durumu maddi olarak kazanç kapısı haline getirdiklerini belirtmektedir (Şahabettin Korkutata, 76, Çan, Temmuz 2022). S. Elçani, bin kişilik büyük bir aileden bu işi yapanların 4 ya da 5 kişi olduğunu ve ilim irfan sahibi olanların ise bu durumla herhangi bir ilgilerinin olmadığını aktarmaktadır (Sabahattin Elçani, 58, Ağustos 2022).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Şeyh Ahmed Çan Ailesi'nin Bingöl'de siyasi otoritenin zayıf olduğu ya da olmadığı dönemlerde toplumsal düzenin sağlanmasında ve devamlılığında etkili bir teşekkül olarak dinin, toplumsal kurumlara nüfuz etmesinde genellikle güçlü bir işlevi yerine getirdiği görülmektedir. Çan şeyhlerinin on dokuzuncu yüzyılda dönemin küresel koşullarında başka uluslarda da hızla yayılan etkili bir tasavvuf hareketi olan Nakşibendi Hâlidilik'e katılmak suretiyle, Bingöl'de dinsel değerler etrafında toplumun devamlılığının sağlanmasında önemli roller üstlendiği sonucuna varılmıştır.

Bingöl'de tarikatların özellikle devlet otoritesinin zaafa uğradığı dönemlerde siyasi otorite boşluklarını doldurmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu doğrultuda şeyhlerin aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları ve hâkimiyet mücadelelerini yatıştırdığı, toplumun bekasının sağlanması için şeyhlerin müritlerini organize ederek savaşlarda komutanlık yaptıkları bilgisine ulaşılmıştır. Aynı zamanda şeyhlerin, toplumda farklı aidiyetlere sahip olan unsurları arasındaki ihtilafları gidererek bir arada tutmaya çalıştıkları görülmektedir.

Tasavvuf şeyhlerinin dinsel toplumsallaşma doğrultusunda toplumun ilmi ve ahlaki olarak eğitilmesinde sorumluluklar üstlendikleri anlaşılmaktadır. Tasavvuf şeyhleri, toplumu eğitmek için bir yandan bölgedeki din adamlarını yetiştirip, diğer taraftan bireylerin iç kontrolünü güçlendiren tasavvufu yayma doğrultusunda faaliyetlerini yerine getirmişlerdir. Tasavvuf tarikatlarının; eğitim, yol gösterme ve tasavvuf faaliyetlerini devam ettirerek, dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin sürmesinde etkili oldukları anlaşılmıştır.

Bingöl'de günümüzde de dinin siyaset, toplumsal ilişkiler, giyinme tarzı ve aile yapısı üzerindeki etkisinin devam etmekte olmasında, geçmişte sufi şeyhlerin ve din adamlarının dini alandaki faaliyetleriyle toplumu İslami yaşayış doğrultusunda şekillendirmiş oldukları geleneksel kültürün yaşatılıyor olmasının önemli etkileri vardır. Zazaca konuşan, halk kültürüyle beslenen Bingöl halkının dindarlığı üzerinde; geleneksel dini yapının etkisi vardır. Tarikatlar Bingöl'de; dinle şekillenen geleneksel kültürün muhafaza edilmesi rolünü üstlendikleri için toplumsal yaşamda sekülerleşmeyi geciktirici bir rol oynamışlardır.

Çan Şeyhlerinde güçlü kadın şeyhlerin ve şeyhlerin eşlerinin dini faaliyet yürütüp tasavvufa ait kurumların işlerlik kazanmasında önemli katkıları olduğu anlaşılmıştır. Çan şeyhlerinin toplum üzerinde tesirli olmalarında, şeyh kadınların faaliyetlerinin etkisi olduğu görülmüştür.

Bingöl'de eğitim koşullarının arttığı ve devlet otoritesinin yerleştiği yani toplumsal kurumların dinden bağımsızlaşmaya başladığı günümüzde şeyhlerin etkileri azalsa da özellikle insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde arabulucu fonksiyonlarının devam ettiği görülmektedir. İnsanların bir bölümü sorunlarının çözümünde mahkemeye gitmeden önce dini liderlere başvurabilmektedir.

Bingöl'de, günümüzde tasavvuf şeyhlerinin, insanlar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesinin yanında eşler arasındaki sorunların çözümünde ve insanlara manevi rehberlik yapma gibi işlevleri yerine getirdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yani özel yaşam alanlarının düzenlenmesinde şeyhlerin etkisi kısmen devam etmektedir.

Bingöl'de toplumun genel siyasi eğilimi muhafazakâr partileri destekleme yönündedir. İnsanların bu eğilime sahip olmalarında, şeyhlerin geçmişte yaptıkları çalışmalarla, toplumsal yaşamı dini anlamda dönüştürmelerinin etkisi vardır. Anayasal süreçlerde ve darbe dönemlerinde de şeyhlerin arabulucu rollerinin kısmen devam ettiği anlaşılmaktadır. Çan şeyhlerinin siyasetin çeşitli boyutlarında doğrudan temsil ya da sivil toplum görevlerini yerine getirme noktasında etkili oldukları görülmektedir.

Bingöl'de şiddet olaylarının çevre illere göre daha az olmasının nedeni; halkın terör olaylarına ve ayrımcılığa destek vermemesinden kaynaklanmaktadır. Terörün halktan destek almamasının ise, Bingöl halkının dindar olmasından ve din adamlarının çoğunun bahsedilen şiddet olaylarına ve ayrılıkçı fikirlere karşı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Dinin bu konuda birleştirici özelliği bulunmaktadır.

Bingöl'de gençlerin tasavvufa ve dini faaliyetlere ilgisinin az olduğu, daha çok orta yaş ve üstündekilerin dine ve tasavvufa ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu durum da sekülerleşme lehinde işleyen bir süreç olarak değerlendirilebilir. Tasavvuf faaliyetlerinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi geçmişe göre azalmış olsa da hala bu yöndeki etkinin devam ettiği ve tasavvufa halkın bir bölümünün ilgisinin olduğu da anlaşılmaktadır. Eski tasavvuf geleneğine bağlı kişiler halk tarafından itibarlı kişiler olarak görülmektedir.

Bingöl’de din adamlarını ve geleneksel tasavvuf şeyhlerinin önde gelenlerini ve toplumun öne çıkardığı şahsiyetleri içine alan kanaat önderlerinin toplumsal sorunların çözümünde resmi olarak tanınması dini öğelerin toplum üzerinde önemli yer tuttuğuna delil olarak anlaşılmaktadır.

Araştırma süresince insanların farklı alanlarda karşılaştıkları problemlerle baş etme ve bu problemleri çözüme noktasında dine dayalı manevi rehberliğe ve desteğe ihtiyaç duydukları gözlenmiştir. Bu ihtiyacın karşılanması için yetkililerin eğitim almış aynı zamanda dini alanda donanımlı yeterli sayıda uzmanın yetiştirilmesi ve görevlendirilmesi konusunda gerekli tedbirleri almaları gerekmektedir.

Kaynakça

- 7 Kasım 1982 Anayasa Değişikliği Halk Oylaması Sonucu. (2023, Ekim 16). ysk.gov.tr: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1982Referandum/7-Kas%C4%B1m-1982-Halk-Oylamas%C4%B1.pdf> adresinden alındı
- Aktaş, A. (2020). Şeyhlik kurumunun sosyal ve dini pratikler üzerindeki etkileri (Siirt örneği). *Doktora Tezi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi/sosyal Bilimler Enstitüsü/ Din Sosyolojisi Bilim Dalı.
- Algar, H. (2019). *Nakşibendilik* (6. b.). (C. Köksal, Çev.) İstanbul: insan.
- Anderson, B. (2011). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (6. b.). (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: metis.
- Anık, M. (2015, şubat 11). Ziya Gökalp'in Aydın Kişiliği ve Siyasi Fikirleri Etrafında Yapılan Tartışmalar. C. Özyurt, & A. Tak (Dü) içinde, *Ziya Gökalp Kitabı* (s. 403-434). Ankara: Hece. kırmızılar. adresinden alındı
- Aron, R. (1994). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (3. b.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Atay, T. (2019). *Din Hayattan Çıkar* (7. b.). İstanbul: iletişim.
- Aydın, M. (2014). *Sistemik Din Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Ayhan, H. (2014). *Türkiye'de Din eğitimi* (3. b.). İstanbul: dem.
- Ayış, M. Ş. (2017). Bingöl ve Çevresinde Halidilik. O. Başaran (Dü.), *Mevlana Halid-i Bağdadi Ve Halidiliğin Bingöl Ve Çevresi Üzerindeki Etkisi* içinde (s. 263- 302). İstanbul: Bingöl Üniversitesi.
- Başaran, O. (Dü.). (2017). *Mevlana Halid-i Bağdadi ve Halidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi.
- Beki, A. (2008). Klasik Medrese Geleneğinin Bingöl'ün Sosyo- Kültürel Yapısına Katkısı. *II. Bingöl Sempozyumu* (s. 674- 710). Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları.
- Berger, P. L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. (A. Coşkun, Çev.) İstanbul: insan yayınları.
- Berger, P. L. (1999). Sekülerizmin Gerilemesi. *Liberal Düşünce*, 4(14). Mayıs 7, 2023 tarihinde https://isamveri.org/pdfdrq/D01754/1999_14/1999_14_BERGERPL.pdf adresinden alındı
- Berger, P. L. (2005). *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları* (3. b.). (A. Coşkun, Çev.) İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Berger, P. L. (2012). *Melekler Hakkında Söylenti Modern Tolumda Tabiatüstünün Yeniden Keşfi*. (A. Coşkun, & Ö. Nebile, Çev.) İstanbul: Rağbet.

- Berger, P. L. (2016). Dini ve Ttoplumsal Kurumların Değişimi. A. Çiftçi içinde, *Din Sosyolojisi ve Modernlik* (A. Çiftçi, Çev., s. 111- 175). Ankara: Ankara Okulu.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası* (1. b.). (V. S. Öğütle, Çev.) İstanbul: Paradigma.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2016). *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi* (2. b.). (M. D. Dereli, Çev.) Ankara: Heretik.
- Berger, P. L., Berger, B., & Kellner, H. (2000). *Modernleşme ve Bilinç* (2. b.). (C. Cerit, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.
- Berkes, N. (2009). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (14. b.). İstanbul: YKY.
- Bingöl, Y. (2014). Bingöl'de Siyaset ve Güven Sorunu: 1950 - 2007 Genel Seçimleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. M. M. Söylemez (Dü.), *II. Bingöl Sempozyumu* içinde (s. 469- 489). BİNGÖL: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bruinessen, M. v. (2010). *Kürdistan Üzerine Yazılar* (7. b.). (N. Kırış, B. Peker, L. Keskiner, H. Turansal, S. Somuncuoğlu, & L. Kafadar, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Bruinessen, M. v. (2015). *Ağa, Şeyh, Devlet* (2015 b.). (B. Yalkut, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Bulut, H. İ. (2008). Bingöl Aleviliği: Sancak Bölgesi Bağlamında Bir İnceleme. *II. Bingöl Sempozyumu* (s. 565- 573). Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları.
- Burke, P. (2013). *Tarih ve Toplumsal Kuram*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Comte, A. (1986). *Pozitivizm İlmihali* (2. b.). (P. Erman, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Comte, A. (2012). *İslamiyet ve Pozitivizm* (2. b.). (Ö. Gözel, Çev.) İstanbul: DERGAH.
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel Araştırma Yöntemleri* (4. b.). (T. Özsevgeç, Çev.) Ankara.
- Davison, A. (2006). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. (T. Birkan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, A. (2014). 18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı. M. M. Söylemez, & Ç. İbrahim (Dü.), *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu* içinde (s. 27-37). 2014: Bingöl Belediyesi Yayınları.
- Durkheim, E. (2010). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*. (Ozankaya, & Özer, Çev.) İstanbul: cem yayınevi.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar* (3. b.). (Ö. Ozankaya, Çev.) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2016). *Ahlak ve Toplum*. (D. Çenesiz, Çev.) İstanbul: pinhan.
- Gellner, E. (2012). *Müslüman Toplum*. (M. Günay, Çev.) İstanbul: Kabalıcı.

- Glazier, S. D. (2005). Din Antropolojisi. C. Ali içinde, *Din Toplum ve Kültür* (C. Ali, Çev., s. 122-130). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Gökalp, Z. (2007). *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* (5. b.). İstanbul: Toker Yayınları.
- Gökalp, Z. (2011). *Türkçülüğün Esasları* (11. b.). İstanbul: İnkılap.
- Göle, N. (2001). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis.
- Göle, N. (2012). *Mühendisler ve İdeoloji* (5. b.). İstanbul: metis.
- İnsel, A. (2005). *Türkiye Toplumunun Bunalımı* (6. b.). İstanbul: Birikim yayınları.
- Kara, İ. (2012). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (3. b.). İstanbul: DERGAH.
- Kara, İ. (2018). *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak* (2. b.). İstanbul: Dergah.
- Kara, İ. (2019). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2* (3. b.). İstanbul: Dergah.
- Kara, İ. (2020). *İslamcıların Siyasi Görüşleri 1* (5. b.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2020). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergah.
- Kara, İ. (2022). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1* (10. b.). İstanbul: Dergah.
- Kızılcılık, S. (2016). *Sosyoloji Tarihi 3*. Ankara: Anı.
- Korkutata, D. (2016a). *Tasavvuf Yolu (Şeyh Ahmedî Çanevî Ailesi)*. Bingöl.
- Korkutata, Z. (2016b). *Bingöl'de Dini Hayat*. Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları.
- Levent, L. (2007). Kutsalın Tezahür Biçimi ve Kutsalla Kurulan Bir İlişki Biçimi Olarak Ziyaret Fenomeni. *I. Bingöl Sempozyumu* (s. 273- 292). Bingöl: Bingöl Tarih Ve Kültür Araştırmaları Yayınları.
- Levi- Strauss, C. (2012). *Yapısal Antropoloji*. (A. Kahiloğulları, Çev.) Ankara: İmge.
- Lewis, B. (2020). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (11. b.). (B. B. Turna, Çev.) Ankara: arkadaş.
- Luckmann, T. (2003). *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Problemi*. (A. Coşkun, & F. Aydın, Çev.) İstanbul: Rağbet.
- Mardin, Ş. (2013). *Türk Modernleşmesi* (22. b.). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2017). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim* (19. b.). (M. Çulhaoğlu, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2017). *Türkiye'de Din ve Siyaset* (21. b.). İstanbul: İletişim.

- Mardin, Ş. (2019). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (22. b.). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2019). Kültürel Değişme Ve Aydın: Necip Fazıl Ve Nakşibendi. Ş. Mardin (Dü.) içinde, *Ortadoğu'da Kültürel Geçişler* (B. Koçak, Çev., s. 248-275). Ankara: Doğubatu.
- Mardin, Ş. (2020). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (24. b.). (M. Türköne, & T. Önder, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2021). *Din ve İdeoloji* (28. b.). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2021). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* (7. b.). (E. Gen, & M. Bozluolcay, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2021). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (14. b.). (M. Türköne, F. Unan, & İ. Erdoğan, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Marx, K., & Engels, F. (2008). *Din Üzerine* (4. b.). (K. Güvenç, Çev.) Ankara: Sol yayınları.
- Meriç, C. (2013). *Sain - Simon İlk Sosyolog, İlk sosyalist* (17. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Neuman, L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri* (7. b.). (S. Özge, Çev.) Ankara: Yayın Odası.
- Nisbet, R. (2005). Sosyoloji ve Din. A. Coşkun içinde, *Din Toplum ve Kültür* (A. Coşkun, Çev., s. 53- 76). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öğmen, M. (2014). Aşiret Yapılanması İle Bingöl Ve Civarında Bulunan Aşiretler. M. M. Söylemez, & Ç. İbrahim (Dü.), *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu* içinde (s. 85- 100). Ankara: Bingöl Belediyesi Yayınları.
- Poloma, M. M. (1993). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. (H. Erbaş, Çev.) Ankara: Gündoğan.
- Rotry, R., & Vattimo, G. (2009). *Dinin Geleceği*. (R. G. Ögdül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Sharan, B. M. (2013). *Nitel Araştırma Desen Ve Uygulama İçin Rehber* (3. b.). (S. Turan, Çev.) Ankara: nobel.
- Söylemez, M. M., & Çapak, İ. (Dü). (2014). *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu* (2. b.). Ankara: Bingöl Belediyesi Yayınları.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. (O. Akınhay, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat.
- Taşğın, A. (2007). Bingöl ve Çevresi Alevileri. 1. *Bingöl Sempozyumu* (s. 229-235). Bingöl: Bingöl Tarih Ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları.

- TBMM Zabıt Ceridesi. (1921). 280-281. Aralık 18, 2023 tarihinde <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c009/ehttbm01009014.pdf> adresinden alındı
- Touraine, A. (2010). *Modernliğin Eleştirisi* (7. b.). (H. U. Tanrıöver, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Turner, B. S. (1991). *Max Weber Ve İslam* (2. b.). (Y. Aktay, Çev.) Konya: Vadi Yayınları.
- Turner, J. H., Beeghley, L., & Powers, C. H. (2013). *Sosyolojik Teorinin Oluşumu* (3. b.). (Ü. Tatlıcan, Çev.) Ankara: Sentez.
- Türkdoğan, O. (2005). *Ulus Devlet Düşünürü Ziya Gökalp*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Türkdoğan, O. (2015). *Ziya Gökalp ve Sosyolojik Düşünce Sistemi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ülken, H. Z. (2006). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wallace, R. A., & Wolf, A. (2015). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları Klasik Geleneğin Genişletilmesi*. (M. R. Ayas, & E. Leyla, Çev.) Ankara: Doğu - Batı Yayınları.
- Weber, M. (2012a). *Bürokrasi ve Otorite*. (H. B. Akın, Çev.) Ankara: Liberte.
- Weber, M. (2012b). *Din Sosyolojisi*. (E. Fischhoff, Dü., & L. Boyacı, Çev.) İstanbul: Yarın.
- Weber, M. (2013). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. (L. Boyacı, Çev.) İstanbul: yarın.
- Yel, A. M. (2005). İslam'da Büyük ve Küçük Gelenekler ya da İslam Din Antropolojisinde Yüksek Kültür Ve Halk Kültürü. C. Ali içinde, *Din Toplum ve Kültür* (s. 131- 180). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Yılmaz, S. (2012). Türbe Ziyaretlerinin Sosyolojik Anlamı. *Süleyman Demirel Üniversitesi*. Isparta.